

Nikita Peresin Meden

POGOZDOVANJE NA KRASU: KRŠENJE GOZDNE POSTAVE

**KMET IN GOZD V DRUGI POLOVICI
19. STOLETJA**

Druga polovica 19. stoletja, ki jo z vidika pogozdovanja na Krasu obravnava ta prispevek, v agrarnem smislu prav gotovo ni dolgočasna. Med najvidnejšimi spremembami in procesi gre izpostaviti zemljiško odvezo, odkup in regulacijo servitutov ter razdeljevanje srenjske zemlje, ki se niso odvili po pričakovanjih in velikokrat tudi ne v korist slovenskega kmeta. Zemljiška odveza je kmeta močno obremenila s plačevanjem odškodnine, poleg tega pa so dežele pobirale posebne doklade na davke in tako pridobivale sredstva za odplačilo svoje tretjine. Velik del deželnega dolga so tako dejansko posredno plačali kmetje, kar je zanje predstavljalo veliko finančno obremenitev. Pri odkupu in regulaciji servitutov so bili v slabšem položaju manjši kmetje in kajžarji, ki so predstavljali večino tedanjega kmečkega prebivalstva. Zakon iz leta 1853 je bil namreč napisan v korist nekdanje zemljiške gosposke. Individualne razdelitve gozdnih parcel so bile, po Perku, velikokrat izvedene brez tehtnega premisleka in so se zato odražale v povečani razdrobitvi in opustošenosti gozdnih parcel. Večina slovenskih gozdov je bila obremenjena s servituti,⁴⁹⁶ kar kaže na njihov pomen za prebivalce ter tudi na posledice za nižji kmečki in kajžarski sloj.

496 Perko, *Gozd lahko živi*, 49–53.

Med letoma 1853 in 1880 so med kmete razdelili več kot polovico dotedanjih gosposkih gozdov. Ta po novem »privatni« gozdiček je moral zadostiti domačim potrebam ter plačilu naraščajočih davkov, zaradi česar je kmet les tudi prodajal. Kmet naj bi s to razdelitvijo glede na svoje vedno večje potrebe povečini dobil premalo gozda, kar je tudi eden izmed razlogov za njegovo pustošenje gozda.⁴⁹⁷ Na temo razdelitve skupnih gozdov in pašnikov v časopisu *Kmetijske in rokodelske novice* (kasneje im. *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči* in *Novice gospodarskih, obertnijskih in narodskih stvari*) mrgoli dopisov, v katerih so se avtorji opredeljevali glede teme, ki buri duhove že več kot stoletje. Nekateri so razsodili v prid, drugi proti razdelitvi.⁴⁹⁸ V predhodnem obdobju in še posebej v 19. stoletju smo priča težnji po optimalni rabi zemlje, ki jo v pogledu stroke predstavlja privatizacija lastnine oziroma vsaj individualizacija rabe. Tako je že od konca 18. stoletja prisotna težnja z državnega vrha po razdelitvi skupnega sveta. Gozdove so razdelili prej, saj je bila tu individualna raba gospodarsko bolj smiselna. Po drugi strani pa je bilo razdeljevanje pašnikov dolg proces, ki se je zavlekel v prvo polovico 20. stoletja. Razlog za to tiči zlasti v tem, da v veliko primerih razdelitev manj donosnega sveta ni bila gospodarsko smotrna za člane soseske. Razdeljevanje srenjskih gozdov se je v 18. stoletju odražalo v še večjem pustošenju, čeprav pod nadzorstvom gosposke, zato je bilo v začetku 19. stoletja postavljeno na prostovoljno osnovo. Kot pri regulaciji servitutov je tudi v procesu razdeljevanja skupne zemlje nižji kmečki ali natančneje podeželski sloj v slabšem položaju.⁴⁹⁹ V *Kmetijskih in rokodelskih novicah* so o tem zapisali:

»Gostači in bajtarji, ali tako imenovani kajžarji se na neko, iz perviga skoz dobroto premožnih kmetov vpeljano, potem pa skoz navado ukorenineno staro pravico operajo, po kateri jim je, brez de bi kako lastnino v soseskini paši in gojzdu imeli, perpušeno, eno, dve ali celo tri krave občinski čredi perdružiti, in si iz občinskih gozdov potrebnih derv za svojo peč in ognjiše usekati.«⁵⁰⁰

Z razdelitvijo so dobili kajžarji zgolj majhen del bivše skupne zemlje, ki ni zadovoljeval njihovih potreb v taki meri, kot so to počele prejšnje pravice.

Novice so objavile več dopisov o pustošenju oziroma slabem stanju gozdov, in sicer tako srenjskih kot tudi gosposkih.

»Dobro vemo, da imate pravice v gojzdih les sekati, pa tudi to dobro vemo, de se vam ta pravica nikakor krajšati ne sme, in de se vam tudi krajšala ne bo. Tudi to dobro vemo, da so semtertje razpertije in tožbe med kmeti in grajšinami zavoljo teh

⁴⁹⁷ Prav tam, 32.

⁴⁹⁸ Prav tam.

⁴⁹⁹ Prav tam, 36.

⁵⁰⁰ *Kmetijske in rokodelske novice*, 1845, št. 2, Še en poglavitni zaderžik razdeljenja občinskih pašinj in gojzdov.

pravic, ktere se že dolgo časa vlečejo, brez de bi bile po starih postavah razsojene bile. Vse to je gotovo. Ali, prijatli! vse to ne Vam ne grajšinam se pravice ne da, da bi le sekira pravdo razsodila, de bi gojzde pokončevali, kakor de bi ne bilo nobenga gospdoarja. Kam bo to prišlo? K nič dobrimu.«⁵⁰¹

Na tej točki gre dodati, da kmetje niso bili edini uporabniki gozdov in tako tudi ne edini, ki so pripomogli k slabemu stanju v gozdovih. Omeniti gre vsaj še hitro rastoča mesta, raznovrstne (proto)industrijske gospodarske dejavnosti, odvisne od lesa, trgovino z lesom in privatne lastnike, ki so vedno bolj simpatizirali s kapitalističnim gospodarstvom. Čeprav v citatu beremo, da se kmetom služnostne pravice v gozdovih ne bodo kršile, vemo, da so gosposke te vedno bolj omejevale. Slovenski kmet se je ob koncu stoletja soočal z velikimi davčnimi bremenmi, zadolževanjem, pomanjkanjem površin, iz katerih bi pridobil dobrine in na katerih je imel prej užitke, skratka s krizo agrarnega podeželja.⁵⁰² V *Črnih bukvah kmečkega stanu* je J. E. Krek opisal takratno sliko »na kmetih«:

»Od leta 1860, odkar je jela pihati pristna liberalna sapa pri nas, gre od leta do leta odločno na slabše. /.../ Delavnih močij manjka; obdelana polja se popuščajo in na novo se ne izpreminjajo več rovtve v polje; gozdi se vedno bolj izsekavajo, da se pokrije naraščajoči primanjklje v gospodarstvu. /.../ Nekdaj tako veselo kmečko ljudstvo stoka pod kruto butaro davkov in dolgov. Čez glavo je zadolženo; boben poje dan za dnem smrtno pesem posestvom, ki so stoletja prehranjala jeden rod; nesrečni potomci kmečkih veljakov pa tavajo brez doma in brez posestva mej številno množico za smrt odločenih ljudij – proletarcev.«⁵⁰³

Borne razmere v kmetijstvu na Krasu odraža tudi dopis v *Novicah* (1881), imenovan Propad malega kmetijstva in kako mu na pomoč priti:

»Tu je prava, velika revščina doma. /.../ [K]jer se mora, rekel bi, vsak seženj zemlje skup znositi, - vlada vsak seženj takega zemljišča z davkom oložila. Poslanci naši teh žalostnih razmer ali ne poznajo ali pa ne marajo poznati, kajti drugače bi svoje dni delali na to, da taki deli polja ne le ne smejo biti davku podvrženi, ampak da bi se imeli prebivalci k obdelovanju in pogozdovanju Krasa še celo spodbujati in pri tem podpirati. /.../ [U]bijajo si glave le s tem, kako bi znašli kak nov davek, a ne prašajo, kako ga bodo ljudje plačevali.«⁵⁰⁴

Kmetijska kriza v zadnjih desetletjih 19. stoletja je bila posledica strukturne neprilagojenosti slovenskega kmetijstva, ki se je kazala v razdrobljenosti kmetij, nizki donosnosti ter rentabilnosti oziroma prenaseljenosti podeželja, ter tudi posledica naraščajoče komercializacije v kmetijstvu. Agrarna kriza v drugi polovici

501 *Kmetijske in rokodelske Novice*, 1848, št. 50, Opomin kranjskim kmetam zastran gojzdnih služnost.

502 O socialnem stanju na obrobju Krasa, natančneje v Senožečah, tudi Studen, »Kruh je najti«, 119–43.

503 Krek, *Črne bukvje kmečkega stanu*.

504 Pečnak, *Propad malega kmetijstva, Novice*, 4. 5. 1881.

stoletja se je razprostirala čez celotno Evropo, na Slovenskem pa se je odražala v visoki zadolženosti in posledičnem gospodarskem propadanju kmečkega prebivalstva.⁵⁰⁵ Treba je omeniti tudi gospodarsko krizo v letu 1873, ki naj bi vplivala na »skok vknjiženega (kmečkega) dolga«, povezanega z razmerjem med ceno agrarnih in neagrarnih izdelkov,⁵⁰⁶ zastoj v modernizaciji veleposesti⁵⁰⁷ ter splošno poslabšanje že tako slabega in negotovega položaja kmečkega prebivalstva v tem času. Na slednje pa so vplivale še druge tegobe, kot sta živinska kuga v 60. letih in trtna uš v 80. letih 19. stoletja.⁵⁰⁸ Celo pisatelj Janko Kersnik je leta 1875 pozival »Pomagajte kmetu«.⁵⁰⁹ Preden se preveč razgovorimo o gospodarskem in socialnem stanju kmečkega prebivalstva, kar ni naša glavna tema v tem prispevku, pozornost raje usmerimo v stanje gozdov in referenčno zakonodajo v 19. stoletju.

»To je vsak dolžan upoštevati, izpolnjevati našo najvišjo voljo in namero, sicer pa naj se pazi zlih posledic in kazni,« je zapisano ob koncu terezijanskega gozdnega reda.⁵¹⁰ V drugi polovici 18. stoletja so že bile vidne nove smernice gozdarske politike v smeri umnega, trajnostnega in načrtnega gospodarjenja z gozdovi. Terezijanski gozdni red je vseboval gozdno zaščitne predpise, ki naj bi delovali v smeri zaščite že preveč načetih gozdov.⁵¹¹ Terezijanski gozdni red za Kranjsko, ki je veljal tudi za gozdove na Krasu, Pivki in Istri, je stopil v veljavo leta 1771 in je dopolnjeval gozdni red (1732) in uredbe (1744, 1761), ki so strogo prepovedale sekanje drevesnih vrhov, košnjo trave, pašo drobnice, požiganje gozdov in izvažanje drv na beneško stran.⁵¹² Pred tem naj bi lastniki gozda, še posebej deželni knezi, »s pretirano človekoljubnostjo prizanašali podložnikom, se umikali in končno vsemu pritrdili, samo da ne bi dali čutiti trde roke«.⁵¹³ Terezijanskega gozdnega reda, ki je veljal na Krasu še dobršen del 19. stoletja, ne bomo vzeli v celoti pod drobnogled, izpostavili pa bomo nekaj podrobnosti, ki se nam zdijo zanimive in referenčne za našo temo, torej zlasti prepovedi in kaznovanja. Gozdni red je svaril pred kratenjem gosposke jurisdikcije in pravic do kaznovanja podložnikov, ki naj bi, tako kot do takrat, ostro nadzirali in kaznovali gozdne prekrškarje, in sicer z zaporom, »gosposčinskim delom« ali s prisilnim delom. Vendar so morali kaznovanje predhodno prijaviti oblastem, za nastalo škodo pa prekrškarjem naložiti še odškodnino, ki so jo po preteku določenega

505 Lazarevič, *Plasti prostora in časa*, 108–10.

506 Grafenauer, *Gospodarski obrat kmetije*, 634–37.

507 Granda, *Viri akumulacije kapitala*, 20–22.

508 P. Vodopivec, *Velika gospodarska kriza*, 25–30.

509 Smerdel, *Prelomna in druga*, 48.

510 Anko in Smole, *Terezijanski gozdni red*, 72–73. Pri proučevanju terezijanskega redu se je treba nasloniti tudi na opombe in popravke prevoda: Maček, *Terezijanski gozdni red*, 312–14.

511 Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture*, 106–09.

512 Perko, *Gozd lahko živi*, 142.

513 Anko in Smole, *Terezijanski gozdni red*, 6.

roka za plačilo morali iztirjati z rubežem. Kot dodatna kazen prekrškarjev se je omenjala zasaditev novih dreves.⁵¹⁴ Red je prepovedoval »enkrat za vselej« pašo kakršnekoli živine v mladih gozdovih, izjemoma je bilo to dovoljeno le v visokodebelnih gozdovih, a zgolj tamkajšnjim imetnikom užitne pašne pravice. Gospostvom in podložnikom pa je bila dovoljena gozdna paša tam, kjer lesa ni bilo mogoče prodati in je večini zgnil.⁵¹⁵ Svinjska paša je bila proti »pašnini« dovoljena in določena, saj bi v nasprotnem primeru podložniki utrpeli preveliko izgubo dohodkov.⁵¹⁶ Povsod, razen v visokih gozdovih, je bilo zaradi prizanašanja mlademu drevju prepovedano tudi grabljenje stelje, tj. listja.⁵¹⁷ Rezanje drevesne skorje in strganje mahu sta bila dopuščena le na posekah ali pa v odročnih gozdovih (z vednostjo lastnikov), saj so to umeščali med »nepogrešljive potrebe«. Muljenje trave in rezanje praprotja sta bila dopuščena le na posekah. Košnja in grabljenje listja z železnimi grabljami sta bila strogo prepovedana pod kaznijo enega zlatega dukata, ki je šel ovaduhu.⁵¹⁸ Odstranjevanje mladega drevja na pašnikih ni bilo dopuščeno, imetnikom pravice do paše se je moralo odkazati drugi pašnik, kjer ni bilo mladega drevja.⁵¹⁹ Revnim podložnikom, kočarjem in dninarjem je bilo dovoljeno brezplačno pobiranje suhega dračja (pravica do suhljadi) za lastne potrebe, ki je bilo nadzirano, saj niso smeli odnašati drv ali zelenih vej. Kazen sta bila odvzem posekanega lesa in orodja ter zapor.⁵²⁰ Za spoštovanje tega gozdnega reda so morali poskrbeti lastniki gozdov (gosposke), ki so gozdarjem oziroma županom ali rihtarjem naložili stalen nadzor nad gozdovi.⁵²¹ Navodil in predpisov tega gozdnega reda niso dosledno izvajali oziroma upoštevali.⁵²² Gozdni uradi naj bi se ravnali po tem redu, a le redki naj bi razpolagali s celotnim besedilom tega zakona.⁵²³ Zdi se, da je bil eden izmed ključnih razlogov za neuspešnost reda tudi to, da ni predpisoval natančnih (!) kazni za posamezne vrste prekrškov.⁵²⁴

V času Ilirskih provinc so bile v tedanje gozdne predpise vnesene upravne reorganizacije, vendar pa so to novo administracijo le deloma izvajali, zaradi česar so bili gozdovi še vedno izpostavljeni.⁵²⁵ Po odhodu Francozov je leta 1814 zopet stopila v veljavo avstrijska zakonodaja in z njo terezijanski gozdni red. Kljub temu so se v tem času omenjala velika pustošenja gozdov, ki so bila povod za okrožnico

514 Prav tam, 15–17.

515 V zadnjem primeru gre najbrž za nedostopne lege.

516 Prav tam, 37–39.

517 Prav tam, 40–41.

518 Prav tam, 46–47.

519 Prav tam, 52–53.

520 Prav tam, 56–57. Britovšek, *Razkroj agrarne fevdalne strukture*, 108.

521 Prav tam, 64–65.

522 Britovšek, *Razkroj agrarne fevdalne strukture*, 108.

523 Valenčič, *Slovensko gozdarstvo v predmarčni dobi*, 56–57.

524 Čeč, »Nisem kradel lesa«, 18.

525 Prav tam, 109–10.

leta 1814 (izdala generalna gubernija Ilirije), ki je zahtevala, da se predpise strogo upošteva. Nekaj let je delovala celo javna gozdarska nadzorno-policijska služba.⁵²⁶ Terezijanski gozdni red tudi v prvi polovici 19. stoletja ni naredil reda v gozdovih. V sredini 19. stoletja Avstrija še vedno ni imela primerne gozdarske zakonodaje, ocenjuje Perko, saj so bili še vedno v veljavi gozdni redi posameznih dežel.⁵²⁷ Leta 1824 je bila izražena težnja po ponatisu in prevodu terezijanskega gozdnega reda v slovenščino, pri čemer je bilo sproženo vprašanje glede določitve gozdnih kazni, saj je gozdni red prepuščal kaznovanje presoji oblasti, kar se je odražalo v neenotnosti in samovoljnosti pri kaznovanju gozdnih prekrškov. Zaradi tega so se okrajna glavarstva zavzemala za dopolnitev tega reda s sankcijami, saj so bila ta tista, ki so se večinsko ukvarjala s prestopki. Vendar iz te moke ni bilo kruha. Potreben je bil nov gozdni red, predvsem zato, da bi gozdne lastnike ščitil pred krajo in neupravičenim izkoriščanjem gozdov.⁵²⁸

Leta 1853 je stopil v veljavo avstrijski gozdni patent, ki je pri nas veljal kar 77 let.⁵²⁹ Uvedba tega reda je izražala željo po boljši gozdnozaščitni zakonodaji in odločnejših represalijah proti kršiteljem predpisov.⁵³⁰ Predpisoval je ohranjanje gozdne površine s prepovedjo spreminjanja namembnosti, obveznosti pogozdovanja posekov, izločanje varovalnih gozdov na izpostavljenih področjih in organizacijo gozdne uprave, ki je imela politično in strokovno oblast nad gospodarjenjem v gozdovih.⁵³¹ Vendar pa so šele v 70. in 80. letih izdali nove predpise, ki so sploh omogočili izvajanje tega reda. V okviru teh so povečali število gozdarskega osebja, kar se je izkazalo kot uspešna taktika povsod, razen v občinskih gozdovih.⁵³² V državne in veleposestniške gozdove je prihajalo vse več in bolje usposobljenega gozdarskega osebja, in sicer zlasti po odpravi fevdalizma, še bolj pa po odpravi servitutov. Po drugi strani pa »drobnolastniška gozdna posest«, tj. zlasti kmečka, tega ni bila deležna. Tu se je izvajala zgolj maloštevilna javna gozdarska nadzorna in svetovalna služba.⁵³³ Red naj bi sicer omejeval sečnjo in pašo, pogozdovanju goličav pa ni dajal nobene podpore.⁵³⁴ Po redu so gozdove ločevali na državne (cesarske), občinske in privatne (last posameznih lastnikov). *Novice* so poročale, da se noben gozd brez dovoljenja ne sme posekati ali v karkoli drugega po namembnosti spremeniti. Kar se je posekalo v državnih in občinskih gozdovih, se je moralo po petih letih zopet zasaditi, v privatnih gozdovih »se

526 Perko, *Gozd lahko živi*, 142–43.

527 Prav tam, 20–21.

528 Valenčič, *Slovensko gozdarstvo v predmarčni dobi*, 56–57.

529 Perko, *Gozd lahko živi*, 143.

530 Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture*, 111.

531 Prav tam, 154.

532 Prav tam, 192.

533 Prav tam, 194–95.

534 Zorn, Kumer in Ferk, *Od gozda do gozda*, 265.

sme včasih tudi delj časa za to dovoliti«. Občinski gozdovi, ki se jim v večji meri posvečamo v tem prispevku, se praviloma niso smeli razdeliti. Kaj je narekoval red v primerih kršitev? Lastnik gozda ali gozdar, ki je opazil poškodovanje gozda, naj bi uporabil vsa sredstva, da se to ne bi več ponovilo. Če pa »poskušeni pripomočki ne pomagajo«, so bili o tem dolžni obvestiti politično gosposko. Če tega niso storili, jim je preti kazni v višini od 5 do 50 goldinarjev. Če gozdni prekršek ni bil zapisan v občni gozdni postavi, a je bil kljub temu spoznan za prekršek, denimo kar se tiče služnostnih pravic v gozdu, takrat so morali tudi tega prekrškarja »po razmeri polajšav ali obtežav ali le okregati ali s zaporom od 1 do 13 dni pokoriti ali v denarji s 5 do 50 fl. kaznovati«. Kdor je storil prekršek, je moral oškodovanemu lastniku gozda povrniti škodo (tj. odškodnino), a ne le po vrednosti vzetega blaga, temveč tudi za posredno škodo, ki prizadene lastnika (denimo zmanjšan ali uničen pridelek v prihodnjih letih).⁵³⁵

Gozdovi so bili v tem stoletju podvrženi intenzivnemu človeškemu vplivu, zdi se, da večjemu kot poprej. Cene lesa so v Avstriji v obdobjih 1827–1843 in 1849–1865 močno narasle. V sredini stoletja je na Kranjskem poraba lesa presegla donose. »V že tako izčrpanih gozdovih je posek tako za četrtno presegal prirastek.«⁵³⁶ Kraški kmet je bil v tem obdobju soočen še z enim procesom, ki je bistveno vplival na njegovo življenje, tj. s procesom pogozdovanja, ki ga lahko razumemo kot vzgib v smeri optimalne rabe zemlje s strani oblasti. Ne moremo mimo omembe rasti števila prebivalstva v tem obdobju, kar bo treba imeti v mislih, ko bo v naslednjem poglavju govora o ekonomskem pomenu zemljišč, ki so jih dali »v prepoved« oziroma »v zaščito«. Če se ozremo na rast števila prebivalstva širšega okoliša, ki je znal najbolj vplivati na koriščenje gozdov (in zemlje nasploh) na Krasu, uvidimo vidne spremembe v demografski sliki, ki so nedvomno vplivale na koriščenje kraških gozdov. Tako Grafenauer leta 1970 in Kalc leta 2018 poudarjata, da je bila za območje Avstrijskega primorja značilna močnejša rast prebivalstva kot v drugih slovenskih deželah. To gre predpisati zlasti zemljepisni legi tega prostora in od 18. stoletja dalje tudi gospodarskem razcvetu Trsta. Kalc poudarja, da so imele tržaške kraške vasi največjo demografsko rast v prvi polovici 19. stoletja, ki je obdobje najhitrejše demografske rasti na celotnem slovenskem prostoru, zlasti pa na zahodnem delu.⁵³⁷ Demografsko rast je spremljala socialna in družbena diferenciacija na podeželju. Vemo, da je pretirano izkoriščanje zemlje v kolektivni rabi bolj prisotno v primerih in okoljih, kjer je zaznati večje družbene

⁵³⁵ *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 1852, št. 102–103, Nekatere važniših zapoved in prepoved iz nove gojzdne postave. O podobnem tudi v *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, 1853, št. 13–15.

⁵³⁶ Valenčič, Slovensko gozdarstvo v predmarčni dobi, 313–22.

⁵³⁷ Grafenauer, Populacija in agrarno prebivalstvo, 99–127. Kalc, Prebivalstvo in gospodarski viri, 155–88.

razlike in razslojenost. Izrazitejša socialna neenakost lahko tako negativno vpliva na vzdržno rabo kolektivnih virov,⁵³⁸ tj. naših občinskih pašnikov in gozdov, ki so bili v drugi polovici 19. stoletja podvrženi pogozdovanju. Kras je imel v tem obdobju po mnogih zapisih in tudi slikah kar precej klavarno podobo. Koller je o njem zapisal: »Zdi se res, kakor de bi Kras reven starčik bil, ker, kakor ste že rekli, toliko let le kamnitne kosti na suhih rebrih kaže.«⁵³⁹

Kategorizacijo zemljišč in odstotek visokih in nizkih gozdov na Slovenskem je že leta 1970 objasn timer Valenčič, iz česar je razviden nizek odstotek gozdov in visok odstotek pašnikov na Krasu v primerjavi z ostalim slovenskim prostorom.⁵⁴⁰ Pobudniki pogozdovanja (gozdarska stroka in nosilci oblasti) so večkrat naleteli na gluha ušesa in nasprotovanja s strani lastnikov zemljišč, služnostnih upravičencev in užitkarjev na občinskih zemljiščih, saj je bilo pogozdovanje s tujerodnim črn timer borom v nasprotju z njihovimi ekonomskimi interesi, potrebami in ustaljenimi praksami.⁵⁴¹ O tem, kakšno je bilo rastje na Krasu pred tisoči let, zakaj je prišlo do zmanjšanja poraščenosti z gozdom in o pomenu ravnovesja med antropološkimi in naravnimi vplivi, je pisalo že veliko strokovnjakov; na Slovenskem denimo Metka Culiberg⁵⁴² in v zadnjih letih zlasti Aleksander Panjek. Mi se bomo tej široki temi kljub njeni privlačnosti izognili, saj je preveč postranska za našo temo. Osredotočili se bomo na okoliščine in posledice pogozdovanja v drugi polovici 19. in v prvem desetletju 20. stoletja, torej v prvi fazi pogozdovanja. V prvi polovici 19. stoletja je bil obseg gozda na Krasu najožji, s čemer časovno sovpada začetek razmišljanja o pogozdovanju Krasa.⁵⁴³ Leta 1875 je pogozdenost kraške planote na celotnem gozdnogospodarskem območju dosegala zgolj 14 odstotkov, pri čemer gre omeniti, da se je gozd ohranil zgolj na flišu, apnenčasta tla pa so bila porasla bolj s travinjem, grmičevjem in seveda kamenjem.⁵⁴⁴ Prve poskuse pogozdovanja so izvedli leta 1842, vendar so šele v 80. letih 19. stoletja izdali posamezne deželne zakone za pogozdovanje (1881 za Trst, 1883 za Goriško in Gradiško, 1885 za Kranjsko, 1886 za Kvarnerske otoke), ki so predpisovali pogozdovalne in zaščitne ukrepe ter kazni za lastnike zemljišč in določali procesa nabave sadik in izbire zemljišč, ki so jih namenili v pogozditev.⁵⁴⁵ V splošnem so prepovedali vsakršni užitek na zemljiščih, ki so bila namenjena za pogozditev. V začetku so za pogozditev namenjali zlasti občinska zemljišča,⁵⁴⁶

538 Vivier, *Collective Property*, 245–46.

539 Koller, *Kako pustimo Krasu veselo prihodnost vstanoviti*.

540 Valenčič, *Vrste zemljišč*, 138–48.

541 Remec, *Črni bor*, 43.

542 Gl. denimo Culiberg, *Vegetacija Krasa v preteklosti*.

543 Panjek, *Človek, zemlja, kamen*, 77.

544 Gašperšič in Winkler, *Ponovna ozelenitev*, 174–75.

545 Perko, *Od ogolelega*, 37–90.

546 O srenjski zemlji tudi Meden, *Srenjska zemlja*, 132–53.

kot so pašniki in slabši gozdovi, s čemer so občutno zmanjšali obseg zemlje, od katere so prebivalci pridobivali nujno potrebne dobrine, zlasti drva za kurjavo (ter gradnjo, kmetovanje) in krmo za živino. Pomembno vlogo v življenju ljudi je imelo tudi nabiranje gozdnih zeli in sadežev. Pri pogozdovanju Krasa so nastale težave pri iskanju ravnovesja med gozdarstvom in kmetijstvom,⁵⁴⁷ pravi Perko. Ker sta bili ti dve gospodarski panogi močno vezani ena na drugo, je bilo iskanje ravnovesja oteženo. Bolj kot za iskanje ravnovesja med tema panogama gre za iskanje ravnovesja med željami stroke in oblasti ter željami oziroma potrebami prebivalstva. Za pogozditev naj bi namenili neperspektivna zemljišča in jih na ta način obogatili, zvišali njihovo ekonomsko vrednost ter preprečili degradacijo kraške zemlje. Poglejmo, ali je bilo temu res tako.

(NE)PERSPEKTIVNA ZEMLJIŠČA ZA POGOZDOVANJE

Pred sprejetjem zakonov za pogozdovanje slednje ni bilo načrtno, saj je temeljilo na prostovoljni privolitvi lastnika zemljišča.⁵⁴⁸ Zakoni za pogozdovanje so med drugim predpisovali, kako določiti, katera zemljišča naj pogozdijo, kar se je pogosto izkazalo za stvar konflikta med oblastjo in kmeti.⁵⁴⁹ Zaradi skrbi glede potreb po paši, kurjavi in stelji je lokalno kmečko prebivalstvo namreč pogozdovanju nasprotovalo.⁵⁵⁰ Zakon za pogozdovanje na Kranjskem (1885) je sicer določal, da mora pogozdovanje potekati brez škode za glavno gospodarsko dejavnost posestnika.⁵⁵¹ To pa je bilo z ozirom na vse tedanje okoliščine praktično nemogoče. Sočasno gre namreč omeniti vsaj še splošne gozdne rede, ki so omejevali koriščenje gozdov, omejevanje in regulacijo servitutnih pravic, razdeljevanje občinske zemlje v individualno rabo, ki so pomenili prikrajšanje bivših upravičencev za marsikateri užitek, ki je znal biti eksistencialnega pomena. Komisija za pogozdovanje je posege usmerjala »na tista občinska zemljišča, ki so bila na najvišji degradacijski stopnji in neprimerna celo za pašo. Na ta način naj bi preprečili škodo prebivalstvu, ki se je ukvarjalo z živinorejo«. ⁵⁵² Prihajajo pa je tudi do nakupov in razlastitev zemljišč, primernih za pogozditev.⁵⁵³ Na posameznih primerih si bomo ogledali, ali so v pogozdovanje dajali res zgolj neperspektivna zemljišča ter kako so prepoved užitkov doživljali oziroma sprejemali Kraševci.

⁵⁴⁷ Prav tam, 92.

⁵⁴⁸ Perko, *Od ogolelega*, 93.

⁵⁴⁹ Prav tam, 66–90.

⁵⁵⁰ Perko, *Gozd lahko živi*, 208.

⁵⁵¹ Remec, Črni bor, 50.

⁵⁵² Zorn, Kumer in Ferk, *Od gozda do gozda*, 566, nav. po Panjek, Človek, zemlja, kamen, 94.

⁵⁵³ Panjek, *Kulturna krajina*, 70–71.

V fondu Okrajnega urada Komen leži dopis iz Trsta, ki je bil namenjen predelnim voditeljem pri zasajevanju Krasa. Dopis datira v leto 1866, torej v sam začetek pogozdovanja ter hkrati v leto po zborovanju avstrijskega državnega gozdarskega društva v Trstu leta 1865.⁵⁵⁴ Kraške soseske naj bi po besedah pričevalca iz Trsta pokazale, da »jim je živo mar in pri srcu, da bi se njih svet obdelal in zasadil«. Ogledal si je stanje po kraških soseskah in ugotovil, da je za sočasen neuspeh pri pogozdovanju krivo zlasti to, da »niso ljudje vajeni tacega dela«, kar je bil razlog tudi za njegov dopis – to je, da poduči predelne voditelje o zasajevanju Krasa, ti pa naj bi pri pogozdovanju usmerjali voditelje sosesk. Predlagal je, da se za pogozdovanje namenjena zemljišča ogradijo in dajo v prepoved ter da se »čiste goličave (pušče) scela posejejo in zasadijo«. Pojavljalo se je vprašanje, kako ravnati, ko so se pašniki v soseski zaprli in ko so tam prepovedali koriščenje. Ali ne bo ljudem v soseski primanjkovalo paše in ostalih dobrin, ki jih pridobivajo tam? Tržaški dopisnik je zatrjeval:

»Soseske majo dosti kamnastih pašnikov in več, kakor jim jih je za pašo prav za prav potreba. /.../ Saj ni treba v prepoved staviti ko le take prostore, katerih se soseska lahko znebi, brez da bi se sosesčanom krivica godila. /.../ [I]n v nekaj letih bo imela soseska na mesto pustih goličav, ki ne dajo nobenega dobička, z drevjem zaraščene in mastne pašnike /.../. Sprevidelo je že več sosesk neprecenljivo korist, ki se doseže s tem, da se celo prostori v prepoved stavijo.«⁵⁵⁵

Soseske po mnenju tržaškega dopisnika torej ne bodo pogrešale skupnih pašnikov, ki so bili manj donosni ali celo goličava. Poleg tega pa naj bi imeli pašnikov celo več, kot so jih potrebovali. Tako zapisi kraških županstev kot tudi novejša raziskave dokazujejo ravno obratno. V navezavi s tem gre omeniti, da se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja resda odstotek ruralnega prebivalstva (tudi zaradi preseljevanja v mesta in tujino) zmanjšal, vendar pa so bili tisti, ki so ostali, mnogo bolj odvisni od zemlje kot poprej, saj se jim je močno znižal dohodek iz neagrarnih gospodarskih dejavnosti.⁵⁵⁶ Kar se tiče omenjenih »mastnih pašnikov«, moramo pojasniti, da ekonomski cilj ni bil glavni cilj pogozdovanja, saj se je že od začetka vedelo, da bo ekonomski izplen nizek in da bodo lahko nanj čakali več desetletij.⁵⁵⁷

Za pogozditev naj bi namenili slabša zemljišča, tj. v začetku zlasti občinske pašnike in slabše gozdove, kasneje pa tudi taka, ki so bila privatna, ali tudi tista, ki so bila že razdeljena med nekdanje upravičence.⁵⁵⁸ Določanje zemljišč za pogozdovanje je bilo nesistematično, nasadi pa so bili raztreseni in neobsežni,

⁵⁵⁴ Perko, *Gozd lahko živi*, 208.

⁵⁵⁵ SI PAK 629, šk. 3.

⁵⁵⁶ Grafenauer, *Gospodarski obrat kmetije*, 634.

⁵⁵⁷ Remec, *Črni bor*, 47.

⁵⁵⁸ SI PAK 629, šk. 1. SI PAK 633, šk. 222.

saj so v ta namen določali manjše dele posesti in take površine, ki so jih zaradi naklona težje obdelovali.⁵⁵⁹ Vemo, da so najprej razdeljevali tista skupna zemljišča, kjer je bilo to ekonomsko smiselno (denimo boljše kvalitete in lege). Iz tega gre uvodoma sklepati, da so bila vsaj nekatera pogozdena zemljišča donosna v tolikšni meri, da je izguba tamkajšnjih užitkov prizadela bivše upravičence. Analitično smo preučili arhivske vire v treh kratkih obdobjih, in sicer 1881–1882, 1885–1886 in 1911–1912. Že za prvo preučevano obdobje, tj. pred izidom zakonov za pogozdovanje, imamo arhivirane prošnje za užitke na individualnih zemljiščih, ki so jih pošiljala županstva na okrajni komisariat v Sežani. Eden izmed takih primerov je prošnja županstva Pliskovica za sekanje drv na senožeti, ki jo je posedoval krajan. Gre za senožet, kjer so bili prepovedani užitki zaradi namena pogozdovanja. Krajan je želel posekati nekaj ukrivljenih, starih in »ničvrednih« hrastov, ki so zatirali rast trave (»iz gospodarskega ozira je to potrebno«).⁵⁶⁰ Velika večina prošenj se v prvem obdobju nanaša na občinska zemljišča in so potemtakem primeri, ko je govora o individualnih posestnikih zemljišč, bolj izjema. V drugem preučevanem obdobju imamo resda manj prošenj, vendar se v okviru teh poveča delež individualnih posestnikov, za katere je županstvo naprošalo užitkov. Ti so dokumentirani v vaseh Pliskovica, Cerovlje, Gorjansko, Veliki Repen in Avber. Županstvo v Avberju je denimo prosilo za sečnjo drv na razdeljenem občinskem zemljišču, ki je bilo dano v prepoved. Osemindvajset deležnikov, ki so si želeli tega užitka, je prihajalo iz vasi Avber, Ponikve in Gradnje. Priložen je tudi seznam imen deležnikov. Drugi primer s seznamom deležnikov (21) v tem obdobju prihaja iz Cerovelj. Skupno imamo šest primerov prošenj (od vseh 19), v katerih se omenjajo individualni posestniki ali deležniki.⁵⁶¹ V tretjem preučevanem obdobju imamo skupno enajst prošenj, od tega dve taki, ki omenjata deležnike. Na Gorjanskem (14 posestnikov) in Štjaku (43 posestnikov) so prosili za sekanje drv. Omeniti gre, da imamo nekaj prošenj tudi v vmesnem obdobju med letoma 1886 in 1911, kjer so vsa (!) županstva prosila za užitke na razdeljenem občinskem zemljišču. Seznami upravičencev, ki so bili upravičeni do užitka na svojem deležu občinskega zemljišča,⁵⁶² se omenjajo v Štjaku (40), Pliskovici (45) in na Gorjanskem (30). Skupno imamo v tem vmesnem obdobju šest prošenj županstev. Ugotovimo, da so že v tem prvem obdobju pogozdovanja v prepoved dajali tudi občinska zemljišča, ki so bila že razdeljena med nekdanje upravičence, imenovane deležniki. Najprej so razdeljevali tista zemljišča, kjer je bilo to ekonomsko smotno, to je občinske gozdove ali dele občinskih pašnikov,

559 Remec, Črni bor, 51.

560 SI PAK 633, šk. 302.

561 SI PAK 633, šk. 222.

562 Kljub temu da je bilo to zemljišče že razdeljeno v individualno rabo, se je še vedno poudarjalo, da gre za občinsko zemljo.

Gozd Cirje, par. št. 414-3 in 255-1,2,3 tj. Pod Brdom

Fotografija: Nikita Peresin Meden

kjer bosta individualizacija in nadaljnja kultura konkretnije pripomogli h kmetijski ekonomiji. Razumeti gre, da majhen delček slabšega pašnika ali celo goličave ni imel veliko koristi za posameznika. Če pa je ostal nerazdeljen (večji) in v skupni uporabi, so upravičenci lahko tam vsaj pasli in nabrali dobrine v večjem obsegu. Poleg tega so pri razdeljevanju pašnikov morali plačati tudi geometra, kar je pomenilo dodaten in neupravičen strošek, če od razdeljene zemlje niso imeli dovolj koristi. Zaključiti gre, da so bila v prepovedi in pogozdovanju že pred izdajo zakonov za pogozdovanje tudi razdeljena občinska zemljišča, za katera gre sklepati, da so bila boljša, donosnejša in na katerih so bili užitki velikega pomena za upravičence.

Ko je govora o donosnosti občinskih zemljišč, je ključno izpostaviti še en vidik, tj. povečanje vrednosti zemljišča s kultivacijo. Na Krasu imamo dokumentiran značilen tip razdeljevanja srenjske zemlje naprej tam, kjer so bili pogoji za kmetovanje najboljši – to je v kraških vrtačah, ki so jih kultivirali v delane doline. Tam so ustvarili po navadi njivo ali travnik. Na podlagi študije primerov, ki datirajo v drugo polovico 18. stoletja, smo ugotovili, da je bila tam razlika v vrednosti hubne in srenjske zemlje odvisna od količine dela, ki so ga kmetje vložili, saj sta bili povprečni vrednosti kvadratne pertike na srenjski in

hubni ornici povsem enaki. Pri primerjavi srenjskih in hubnih travnikov smo ugotovili, da je bila povprečna vrednost pertike hubnega travnika za 25 odstotkov višja od povprečne vrednosti kvadratne pertike na srenjskem travniku. Sklenili smo, da je eden izmed ključnih dejavnikov, ki so vplivali na vrednost (in s tem tudi donosnost) srenjskih ornici in travnikov, količina dela, ki so ga kmetje vložili v kultivacijo in urejanje teh zemljišč. Poudarimo naj, da so bila v študiji obravnavana srenjska zemljišča, ki so bila že razdeljena in potemtakem podvržena individualni rabi.⁵⁶³ Občinska zemljišča, namenjena pogozditvi, so bila dana v prepoved, kar pomeni, da so bili tam po večini prepovedani vsakršni užitki. Ta zemljišča so morali občani očistiti kamenja, le-tega zložiti v zid okrog zemljišča ter slednje tako zaščititi pred živino in razločiti od ostalih parcel. Morali so tudi posekati morebitno grmovje, trnje, robidovje.⁵⁶⁴ Če na zemljišču ni bilo dovolj zemlje, so jo morali tja navoziti. Skopati je bilo treba luknje za drevesca, ta vsaditi ter jih nato tudi vzdrževati,⁵⁶⁵ kar je prav gotovo pomenilo veliko delovno obveznost, za katero so dobili sicer plačilo, vendar so se tega kljub temu otepali, saj jim je pogosto zmanjkovalo časa za delo na kmetiji. Z omenjenim delovnim vložkom se je dvignila vrednost teh »neproduktivnih« zemljišč. S tem so, ravno tako kot v primeru individualizacije, povečali donosnost zemljišča, vendar v primeru pogozdovanja brez koristi za lastno gospodarstvo, saj so bili prejšnji užitki prepovedani. Najbrž ne bi bilo napak sklepati, da je bil v tem primeru tudi donos zemljišča (trava in čez desetletja tudi les) večji. Črni bor je bil za domačine »vsaj na začetku nezaželen tujec, ki je zasedel njihove pašnike, odtegoval kruh ter prinašal predvsem delo in le malo bornega dobička«.⁵⁶⁶

O pomenu občinskih gozdov in pašnikov za posestnike, še preden so začeli z načrtnim pogozdovanjem in nekatere izmed teh zemljišč dali v omejitve ali prepoved, so pričali spori med soseskami za pravice do koriščenja občinskih gozdov in pašnikov v predhodnem obdobju. Pred odpravo fevdalizma so bila redka taka gospodstva, kjer ni bilo sporov in pravnih tudi med podložniki in gosposko glede servitutov.⁵⁶⁷ »Uzroki takih pravnih so nar večkrat lakomnost ali krivičnost od ene ali druge ali od obeh strani /.../.«⁵⁶⁸ Velikokrat so se sprli tudi zaradi časa in obsega koriščenja servitutov.⁵⁶⁹ Panjek poudarja, da so bili »v tradicionalni kmečki družbi« spori znotraj vaše skupnosti ali med dvema skupnostma glede srenjske zemlje pogosti.⁵⁷⁰ Mejne soseske na Krasu so pogosto prihajale v spore

563 Meden, *Vloga vaše skupnosti*, 63–65.

564 SI PAK 633, šk. 275; šk. 171.

565 Remec, Črni bor.

566 Prav tam, 44–45.

567 Perko, *Gozd in gozdarstvo*, 23.

568 *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči*, št.47, 1851, Pravde za gojzde in pašnike.

569 Kačičnik Gabrič, *O kmečkih dolgovih*, 27.

570 Panjek, *Kulturna krajina*, 63.

glede pravic do paše, žetja trave ali nabiranja oziroma sekanja drv na občinskih zemljiščih tudi v predmarčni dobi. Spori so se razprostirali čez celotno kraško področje. Izpostavili bomo zgolj tri primere sporov na temo gozdov ali lesa, ki se nam zdijo še posebej zanimivi ter povedni.

Prvi kratki stik, ki ga bomo omenili, se je zgodil na tržaškem delu Krasa, in sicer med mestom Trst ter prebivalci Sežane, Orleka in Lokve (Corgnale). Leta 1812 so slednjim prepovedali sekanje debel in korenin dreves in grmov v gozdovih Trsta in Bazovica (it. Basovizza). Poudarjeno je bilo, da bodo »tutti i contaventori e venditori di questo genere venghino arrestati e consegnati a quella autorità« (vsi nasprotujoči in tovrstni podajalci aretirani in izročeni temu organu oblasti).⁵⁷¹ Leta 1827 so se Tržačani zopet pritožili, tokrat nad vaško skupnostjo Bazovica, ki so jo obtožili »devastazione dei pubblici boschi e comunali essistenzi sul territorio di questa città«.⁵⁷² Vaškim skupnostim Bazovica, Trebče, Gropada in Padriče so veleli, naj opustijo svojo podeljeno pravico, ki so jo imeli do teh gozdov. Tem skupnostim je bilo prepovedano vsakršno sekanje dreves, za kar je bila odtlej določena tudi denarna kazen. Članom teh vaških skupnosti je bilo potemtakem dovoljeno zgolj letno obrezovanje tamkajšnjih dreves. Bazovičanom je bilo naročeno, naj marljivo bdijo nad to prepovedjo in prijavijo vsakršen prekršek v srenjskih in javnih gozdovih na teritoriju mesta Trst. Proti prekrškarjem naj bi postopali z vso strogostjo.⁵⁷³ Pravica do nabiranja lesa, suhih vej in podobnega ni bila značilna le v gozdovih, pogosto se je namreč koristila tudi na skupnih pašnikih. V navezavi s tem imamo zelo poveden vir iz leta 1842, natančneje gre za dopis »dalla Commisione governiale« (vladnega odbora), ki je bil namenjen županom Bazovice, Gropade, Trebč, Lokve, Sežane in Orliča. Po sporih okrog sečnje lesa med temi skupnostmi (in vasm) med seboj ter z mestom Trst so spoznali, da je nujno treba razdeliti pašnike in pravice do sekanja lesa. Najprej so opredelili meje (mejne parcele) med skupnostmi in na tem naj bi temeljili razdelitev pašnikov in tamkajšnja pravica do sečnje lesa.⁵⁷⁴ Županom in ostalim deležnikom je bilo naročeno, naj spoštujejo to, kar je bilo začasno uveljavljeno.

571 SI PAK 633, šk. 135. Leta 1838 so bili slednji glede delitve pašnikov in pravice za sekanje drv zopet v nejasnosti. V sporu so bili glede delitve skupnih pašnikov in tistih, ki so skupni in locirani znotraj teritorija mesta Trst (SI PAK 633, šk. 151).

572 Opustošenja javnih in skupnih gozdov, ki obstajajo na teritoriju tega mesta.

573 SI PAK 633, šk. 135.

574 Zapisali so podrobna navodila in poudarili, da »siccome inoltre essa divisione contempta il solo esercizio del pascolo e taglio di legna, cose non viene per la medesima minomomento altervola l' esistente cortinazione politica territoriale, in virtu della quale i terreni comunali di sopra accenati e provisoriamente divisione tutte compresi entro il confine di Trieste, e soggetti alle giuridizione dell' Imp. Reg. Magistrato Pol. /.../ di della citta« (ta razdelitev predvideva samo izvajanje paše in sečnjo lesa in ne spreminja obstoječega ozemeljskega političnega teritorija, v okviru katerega so zgoraj omenjena občinska zemljišča in začasna razdelitev del ozemlja in uprave (Imp. Reg. Magistrato Pol.) mesta Trst).

V nasprotnem primeru »giacché quelli i quali ardissero di oltrepassarlo anderebbero soggetti alle penalità prefisse delle vigenti leggi secondo la specialità dei casi« (bo prekrškarje po zakonu doletela kazen glede na posamezen primer). V primeru prekrška so bili kršitelji podvrženi prejšnjim kazenskim zakonom (dekret iz dne 14. novembra 1840, št. 27570) glede na specifiko prekrška.⁵⁷⁵ Tako so torej postopali v dolgotrajnem sporu med zgornjimi skupnostmi, kar je bil očitno rezultat neprestanih trenj zaradi pravic.⁵⁷⁶

Do nesoglasja glede mejnega zemljišča je prišlo tudi na Brkinih. Prebivalci skupnosti Misliče, Vatovlje, Barka in Švarcenek so leta 1821 zapisali, da imajo prebivalci skupnosti Artviže na mejnem zemljišču urbarialno pravico do paše, kljub temu da to zemljišče ni bilo nikoli namenjeno paši drobnice. Te skupnosti so za to zemljišče plačevale letno dajatev (affitto livello) in poleg tega zatrjevale, da je bilo to zemljišče vedno gozdno. Prosili so, da se Artvižanom omeji in uzakoni koriščenje tega področja na zgolj pašo govedi v določenem obdobju in določenem delu tega področja. Poleg tega so bili mnjenja, da bi morali tam vzgojiti gozd. Ostalim skupnostim naj bi gospostvo dovolilo nabiranje lesa drugod po gospostvu (vsaj suhe veje za lastno porabo). Poleg tega se zdi, da so bili prebivalci teh skupnosti že v nepotrebni konfrontaciji, saj so skupnosti želele, da jim Artvižani »immediata restituzione dei vestiti presi ai loro pastori« (takoj vrnejo oblačila, ki so jih vzeli njihovim pastirjem). Sklepati gre, da so prebivalci Artviž s pašo drobnice to območje popasli do golega, kar pomeni, da je potrebovalo nekaj časa, da si je opomoglo. Gozda je bilo malo, zato so ostale skupnosti prosile dovoljenje za nabiranje lesa drugod po gospostvu Švarcenek. Gosposka je na to odgovorila: »Non avendosi potuto effettuare un comprimento fra le entro indicate comunità circa il diritto di pascolo /.../.« (Ni mogla vplivati na dogovor med navedenimi skupnostmi glede pravice na pašniku.) Gosposka je pripisala, da bodo pravice obnovljene v smislu standardizacije po zgledu iz preteklosti, skupnosti pa naj še naprej uživajo zemljišča, kot so jih do sedaj.⁵⁷⁷ Čez nekaj let smo priča nesoglasju med Barko in Vatovljami. Skupnost Barka je namreč trdila, da ima od nekdanje pravice do sekanja lesa v njenih občinskih gozdovih. Tudi Vatovljčani so trdili, da imajo pravico do sečnje lesa v nekaterih barčanskih občinskih gozdovih. Barčani se s tem niso strinjali in so leta 1824 prosili gosposko, naj »ordinare alla Comune di Vatoule di sospendere immediatamente ogni e qualunque taglio nei boschi« (ukaže skupnosti Vatovlje, naj nemudoma prekine vse sečnje v gozdovih).⁵⁷⁸

Izredno zanimiv primer predstavlja tudi sodna obravnava iz leta 1821 zaradi sekanja lesa na zemljišču, ki je bilo v posesti vaških skupnosti Opatje selo in Lok-

575 SI PAK 633, šl. 151.

576 O sporih na Krasu tudi Panjek, *Kulturna krajina*.

577 SI PAK 633, šl. 140.

578 SI PAK 633, šl. 140.

vica, imenovanem Gherda Draga. Gre za mejno zemljišče med vaškima skupnostnima Opatje selo in Kostanjevica. Člani vaške skupnosti Kostanjevica so začeli sekati drva za ogenj, približno 18 vozov. V konfliktu med člani vaških skupnosti na tem zemljišču se je omenjalo celo strelno orožje.⁵⁷⁹ Spori kažejo na velik pomen občinskih zemljišč (v naših primerih zlasti gozdnatih) v predmarčni oziroma predpogozdovni dobi. Torej, še preden se je velik del občinskih zemljišč, tj. pašnikov in slabših gozdov, dal v prepoved, so dokumentirana trenja med soseskami, ki pričajo o pomembnosti tega sveta oziroma dobrin, ki jih je ta ponujal. Bodisi je šlo za krmo za živino ali kurjavo. Sklepati gre, da bo z omejitvijo koriščenja občinskih gozdov in s prepovedjo užitkov na v pogozdovanje danih (zlasti skupnih) zemljiščih kraški kmet stisnjen v kot. Če v ozir vzamemo še takratno gospodarsko in socialno situacijo na podeželju, o kateri smo spregovorili v prvem delu, ugotovimo, da je šlo za verižno reakcijo, ki je v 19. stoletju vodila v povečan pritisk na naravne vire. Iz arhivskih virov iz druge polovice 19. stoletja je jasno razbrati, da so bile kmetom sedaj prepovedane površine ne samo nujno potrebne, temveč da je njih pomanjkanje vodilo v boj za preživetje.

V povezavi z zgornjim navajamo štiri povedne primere iz različnih koncev Krasa (Zgonik, Veliki Repen, Razguri, Komen), ki podkrepijo našo zgornjo trditve. O prepovedih na za pogozditev namenjenih zemljiščih je spregovoril predelni voditelj pri zasajanju Krasa že leta 1866, ko je v pismu Slavnemu visokemu vladnemu namestništvu v Trstu opisal takratno stanje v Zgoniku:

»[K]jer ki so pa goljave je skoraj sama skala in na takšni ni ugodno za sjanje in za sajenje. Tu bi se moglo še kar dobro obvarovati pred živino, če bi se to zgodilo, bi se lahko v malo letih popolnoma pogozdjeno pričakalo, ali žali Bog! ako se veliko s pašnikov zavarje, ne more ubogi kmetič svojih živinčet prerovnati, ker bi mu paše spremanjkovalo. Ako pa živinčete odda, mora gotovo spešati ali celo na boben priti; še tako, ki ubogi kmet več repov redi, komaj izteka in se velikih davkov odreši.«.⁵⁸⁰

Županstvo v Velikem Repnu je leta 1881 prosilo okrajno glavarstvo dovoljenja za koriščenje zavarovanih parcel. Pri tem je jasno zapisalo, da »je nujna potreba travo na omenjenih parcelah za požeti radi ognja in ker posestnikom kerma za živino zelo premanjkuje in tudi paša zelo premanjkuje glede da je skoraj polovica občinskih pašnikov pred pašo zavarovanih«.⁵⁸¹

O tem, kako je prepoved užitkov na za pogozdovanje odrejenih občinskih zemljiščih vplivala na takratno prebivalstvo, je poročal naslednji zapis iz vasi Razguri v občini Štjak s konca stoletja (1896). Občani so prosili okrajno glavar-

⁵⁷⁹ SI PAK 633, šk. 124.

⁵⁸⁰ Z omenjeno socialno stisko zgoniškega kmeta je predelni voditelj povezoval tudi izbiro drevesnih sadik. Primanjkovalo naj bi sadja in potemtakem bi vsak z največjim veseljem sadil sadno drevje (SI PAK 633, šk. 171, fasc. 101).

⁵⁸¹ Prav tam.

Pismo okrajnemu glavarstvu v Sežani

Hrani: SI PAK 633, šk. 358

stvo za dovoljenje paše govedi na občinskem zemljišču, ki je bilo odrejeno za pogozdovanje, ter pojasnili:

»[K]er podpisani imajo okoli 42 glav govedet in sedaj je še za pašo prostora pri enih 5. oral, in je vprašanje kje se bode žival pasla, mi smo se odkupili od gmajne, in bi se lahko reklo, da nam skoraj nič ne koristi, ja popred je bil pri nas dohodek od živinoreje in vinska terta, sedaj pa terte so skoraj uničene, in še blaga, da ne bomo mogli ravnati, kaj bode z nami.«⁵⁸² Dogodilo se je tudi, da se občina ni strinjala z izbiro zemljišča, ki je bilo zavarovano. Občina Komen (1896) je zato prosila okrajno glavarstvo, da določeno parcelo »iz gozdnega varstva« izbriše, saj naj ne bi bilo to zemljišče nikoli določeno za pogozdovanje ter tudi zato, ker je bilo »občini jako prekoristno«.⁵⁸³

Podobno stališče, kot je predstavljeno zgoraj, je izpričal Franc Bunc, ki je v imenu kraških prebivalcev pisal Kmetijski družbi v Ljubljani:

»Naj se zasade kraji, ki še niso obdelani, z drevjem kakoršnim koli – kod bomo pa Kraševci pasli? Paše nam je treba, ker piče zadosti ne pridelujemo, da bi živino celo leto v hlevu redili. Naj se nam prepovejo drevesa, ki še rastejo in ki se še nasaditi mislijo, sekati – s čem bomo kurili, ker nam derv primanjkuje?«⁵⁸⁴

Ti zbrani zapisi pričajo o tem, kako je bilo koriščenje pašnikov, čeprav tudi manj rodovitnih, za prebivalce izrednega pomena, lahko bi rekli kar življenjskega. Izbrani citati poročajo, kako se je prepoved užitkov odražala v poslabšanem ekonomskem položaju nekdanjih užitarjev. Slednji so velikokrat razlog za revščino, ki je bila pogojena s tem, da niso mogli prehraniti goveda, pripisovali pogozdovanju, s katerim so bile zmanjšane pašne površine. Korenita sprememba rabe teh površin je pomenila tudi zaviranje ali celo propad ovčjereje.⁵⁸⁵ Pašne

582 SI PAK 633, šk. 256.

583 SI PAK 633, šk. 275.

584 Perko, *Gozd in gozdarstvo*, 43–44.

585 Panjek, *Kulturna krajina*, 70.

površine so bile izrednega pomena za vse, še najbolj pa za tiste, ki svojih površin niso imeli veliko. Problematična ni bila zgolj prepoved koriščenja posameznih zemljišč, ki so imela prevelik donos in pomen za občino, temveč tudi sam obseg zemljišč, ki so bila dana v prepoved. Drugi pokazatelj pomembnosti pogozdenih zemljišč za občino je veliko število pisem, ki so jih županstva,⁵⁸⁶ v nekaterih primerih pa tudi gospodarski svet (denimo v Lokvi, Suti,⁵⁸⁷ Tomaju⁵⁸⁸) naslavljali na okrajno glavarstvo v Sežani v želji po odobritvi prošenj za užitke na zemljiščih, ki so jih imenovali »zaščiteni, prepovedani, v pogozdovanje djana, pogozdena, zavarovana«. Za vsak tamkajšnji užitek so morale občine namreč izrecno naprositi okrajno glavarstvo. Za pogozdovanje so izbrali najslabša zemljišča oziroma tista z najmanjšim donosom, na katerih naj bi prepoved uživanja prinesla občanom najmanj škode. A vendarle smo dokazali, da so bila tudi ta pomembna za prebivalce, ki so se, še posebej na Krasu, od nekdaj morali potruditi pridobiti dobrine, tudi na še tako neobljudenih zemljiščih. Že v tej prvi fazi do 1. svetovne vojne, ko je bilo pogozdovanje v večji meri usmerjeno v občinska zemljišča, so mnogi opozarjali, da kmetje izgubljajo življenjsko potrebne pravice in dobrine ter da jim ne bo nihče pokrtil te izgube, ki jo je s seboj prinašalo pogozdovanje. Že v prvi polovici 18. stoletja, ko je Karel VI. izdal nov gozdni red, so se kmetje prepovedim in omejitvam v gozdu upirali, češ da jim primanjkuje pašnikov. Zaradi neupoštevanja reda je morala vlada torej obnavljati predpise.⁵⁸⁹ Paša je bila ob odsotnosti ali ob omejeni hlevski živinoreji nuja, ki jo je s premikom živine v hleve nadomestila zelena in suha krma, ki so jo morali ravno tako od nekod pridobiti. »Pravi gozd« se Kraševcem ni zdel ekonomsko upravičen do te mere, da bi bilo vredno nanj čakati več desetletij⁵⁹⁰ in se hkrati odpovedati ostalim užitkom, ki so jim bili sila potrebni.

PROŠNJE ŽUPANSTEV ZA IZREDNE UŽITKE NA POGOZDENIH SKUPNIH ZEMLJIŠČIH

V tem delu bomo predstavili in interpretirali statistiko prošenj kraških županstev, ki so prispele na okrajno glavarstvo v Sežani. Spodnji graf (graf 1) prikazuje število pisem in prošenj kraških županstev, ki so prispela na okrajno glavarstvo v Sežani v posameznih obdobjih (1881–1882, 1885–1886 in 1911–1912),

586 V Komnu se (leta 1882) omenja, da je »županstvo z dogovorom tukajšnjega starešinstva sklenilo« (SI PAK 633, šk. 211).

587 SI PAK 633, šk. 206.

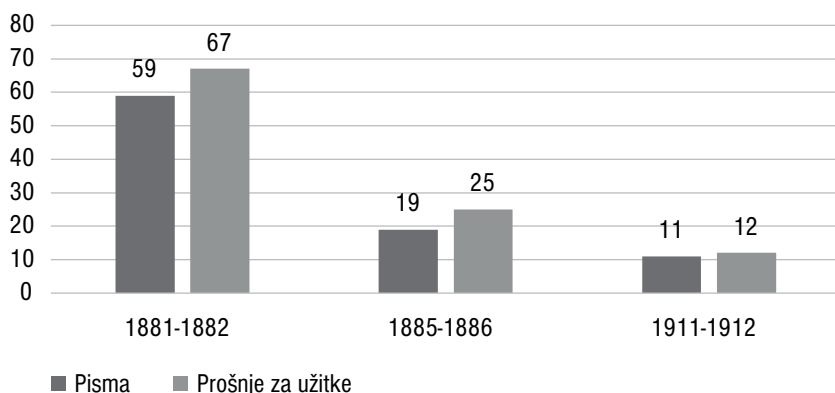
588 SI PAK 633, šk. 211.

589 Valenčič, Nekdanji deželnoknežji gozdovi, 244.

590 Remec, Črni bor, 46.

v katerih imamo največje prošnji. Opazimo, da je število pisem manjše od števila prošnji, to pa zato, ker so v posameznem pismu lahko prosili za več užitkov. Ugotovimo, da število prošnji in pisem upada. Vendar pa se, kot smo že predhodno omenili, poveča število prošnji za užitek na že razdeljenih srenjskih zemljiščih.

Graf 1: Število pisem in prošnji, ki so prispele na okrajno glavarstvo v Sežani v posameznem obdobju

Vir: Statistika in graf sta vzpostavljena na podlagi arhivskih dokumentov: SI PAK 633, šk. 205, 211, 222, 223, 265, 275, 302, 358

Grafi 2, 3 in 4 prikazujejo razmerje med vrstami užitkov, za katere so naprosala županstva v posameznem obdobju. Prosili so za branje/žetje trave, pašo, posek drv oziroma dreves,⁵⁹¹ posek vej/grmov,⁵⁹² nabiranje listja ter drugo.⁵⁹³ Najbolj očitno je, da se odstotek prošnji za branje/žetje trave zmanjša za skoraj 50 odstotkov, saj imamo v prvem obdobju takih prošnji 58,21 %, v zadnjem pa 8,33 %.

Druga sprememba, ki je prav tako dokaj očitna, je povečanje odstotka prošnji za drva, veje/grme in listje. Število prošnji za drva se poveča za 28,24 %, za veje/grme 21,39 % in za listje 13,68 %. Glede listja je treba omeniti, da čeprav so v prošnjah zapisali zgolj »listje«, moramo pri tem razumeti ponekod užitek do pobiranja suhega listja s tal za steljo, drugod pa užitek frodlja, tj. smukanja zelenega listja in mladih vejic za krmo živine. Med drugim povpraševanja po paši v zadnjem obdobju nismo zaznali. Kaj je razlog za ta odstopanja? Najprej bi

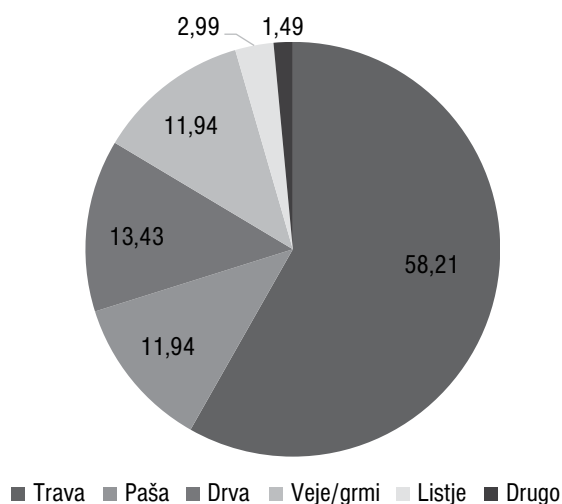
⁵⁹¹ V kategorijo drv umeščamo tudi prošnje za posek štorov.

⁵⁹² V kategorijo vej/grmov umeščamo tudi prošnje za posek trnja, brinja, robidovja, ruja ter prošnje za očiščenje zemljišč slednjega.

⁵⁹³ Zgolj en primer v prvem obdobju (prošnja za ureditev njive v drevsniči).

pomislili, da so si že v prvem obdobju zagotovili užitke, ki so se jih posluževali tudi kasneje. Poleg tega opazimo povečano potrebo po kurjavi in manjšo potrebo po krmi. Kot smo že omenili, smo v tem obdobju pričali zmanjševanju obsega površin, ki so bile namenjene skupnemu izkoriščanju, kar je pripomoglo k propadanju tradicionalnih oblik paše in k opuščanju pašne živinoreje (zlasti drobnice). Boljše skupne pašnike so namreč spreminjali v travnike, slabše pa so namenili pogozdovanju.⁵⁹⁴ Sklepati gre, da je na mesto pašne stopala hlevska živinoreja, o čemer priča tudi povečano povpraševanje po listju. Priča smo močnemu upadu ovčjereje in specializaciji zlasti v smeri govedoreje in vinogradništva. Potrebo po travi, ki se je močno zmanjšala, pa so morda potešili na novonastalih travnikih. Večja potreba po kurjavi je bila lahko posledica večjega števila prebivalstva ter tudi večjega obsega prepovedanih zemljišč.

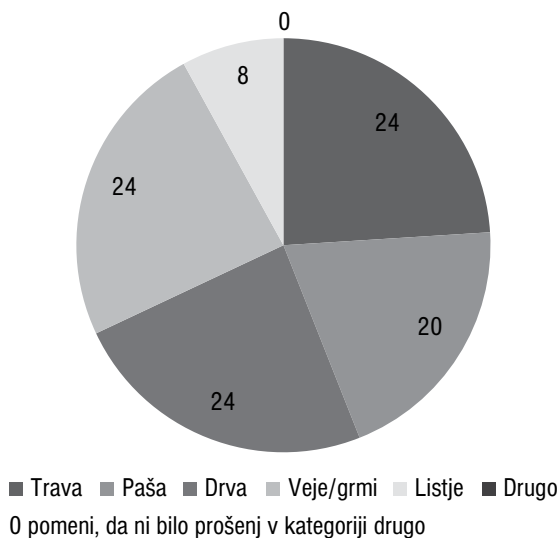
Graf 2: Prošnje za užitke v obdobju 1881–1882

Vir: Statistika in graf sta vzpostavljena na podlagi arhivskih dokumentov: SI PAK 633, šk. 205, 211, 222, 223, 265, 275, 302, 358

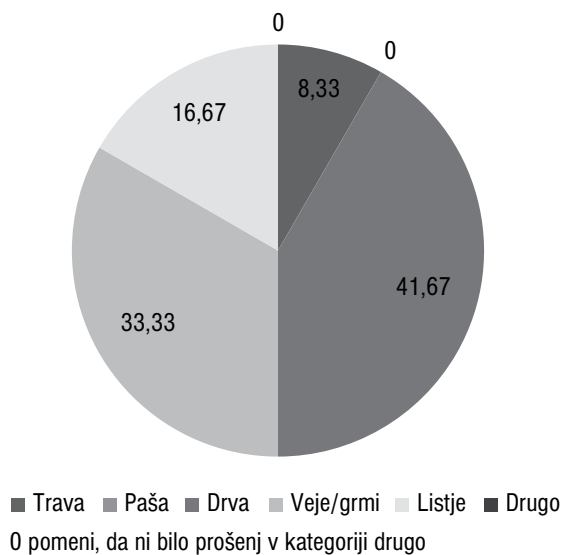
⁵⁹⁴ Panjek, *Kulturna krajina*, 70.

Graf 3: Prošnje za užitke v obdobju 1895–1896

Vir: Statistika in graf sta vzpostavljena na podlagi arhivskih dokumentov: SI PAK 633, šk. 205, 211, 222, 223, 265, 275, 302, 358

Graf 4: Prošnje za užitke v obdobju 1911–1912

Vir: Statistika in graf sta vzpostavljena na podlagi arhivskih dokumentov: SI PAK 633, šk. 205, 211, 222, 223, 265, 275, 302, 358

Pri pregledovanju prošenj smo bili pozorni tudi na razloge za prošnje, ki so jih županstva ponekod navajala v upanju na najboljši izid. Pri prošnjah za žetje/branje trave se je med razlogi največkrat omenjalo pomanjkanje krme, na drugem mestu pa imamo nevarnost požara. Pri požaru so županstva opomnila glavarstvo, da bi požar uničil tudi grmovje in drevje. »Navadno se ognji v gozdih aprila meseca do septembra prikazujejo, kar v tem času je listje, mah in iglje najbolj suho.«⁵⁹⁵ Ko je govora o kraških požarih, je vredno pripomniti, da so v obdobju tridesetih let med koncem 19. in začetkom 20. stoletja samo na območju tržaškega Krasa našeli več kot sto požarov v novih borovih nasadih, razlog katerih je ostajal neznan.⁵⁹⁶ Sklepati gre, da so jih nekaj najbrž zanetili kar sami Kraševci, ki so bili nezadovoljni s spremembami rabe zemljišč, krajine in tudi ekonomskega sistema. Po drugi strani je bil Rubbia mnenja, da je bilo poškodovanje nasadov »iz hudobnosti« redko.⁵⁹⁷ Županstva so pri prošnjah za travo poudarjala velikost trave, slabo letino, sušo in pomemben podatek, ki je imel tedaj očitno še vedno veliko težo, da je ta užitek stara navada. Pri prošnjah za pašo so županstva največkrat omenjala pomanjkanje paše (»živina močno hira in posestvo peša«, »živina že zdaj glada terpi«). Večkrat beremo, da so bila drevesa že velika in potemtakem nedosegljiva živinskemu gobcu. Tako kot pri žetju trave imamo tudi pri paši nekaj omemb nevarnosti požara. Ko so županstva naprošala dovoljenja za sečnjo grmovja, trnja, robidovja, brinja, rujevih vej ali za čiščenje pašnikov vsega naštetega, so med razlogi navajala potrebo po kurjavi ter nepotrebnost tega rastišča, ki zavira rast trave ali drugih dreves. Izpričane so namreč vasi, ki so drva za kurjavo pridobivale izključno na pašnikih, zaraščenih z grmovjem in drevjem.⁵⁹⁸ Pri prošnjah za posek drevja so županstva največkrat izpostavljala potrebo po kurjavi in kolcih za trte. Nenazadnje se je med razlogi nekajkrat znašla tudi prevelika višina borov, kajti prebivalci oziroma lastniki niso dosegli gosenic, ki so jih bili dolžni zatirati.⁵⁹⁹ Pri prošnjah za pobiranje listja se kaže potreba po listju za steljo ali pa za krmo. Tudi tu so svarili pred nevarnostjo požara. Stelja je bila pomembna tudi zato, da je grela živino v hladnejših mesecih, ko je na Krasu »brila burja«. Pri užitku listja je glavarstvo opozarjalo, naj pri tem ne poškodujejo rastišča in tal. Najdemo tudi prošnje (denimo v letu 1882 v Gorjanskem, Škrbini in Gabrovici), v katerih so županstva svarila, da bodo v primeru neodobritve pobiranja listja primorani zmanjšati število živine, kar jasno kaže na pomembnost tega užitka. Remčeva je v povezavi s tem ugotovila, da je bilo prostovoljnega so-

⁵⁹⁵ Novice gospodarskih, obertnijskih in narodskih stvari, 1872, št. 8–9, Ogenj v gozdu. Gospodarske stvari.

⁵⁹⁶ Panjek, *Kulturna krajina*, 105–06.

⁵⁹⁷ Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja*, 41–43.

⁵⁹⁸ Valenčič, *Gozdarstvo*, 459.

⁵⁹⁹ Remec, Črni bor.

delovanja pri pogozdovanju konec, ko so bili zaradi zmanjšanja pašnih površin kmetje prisiljeni zmanjšati število živine.⁶⁰⁰ In v zgornjem primeru jih je morebiti do tega pripeljala kar prepoved užitka listja oziroma natančnejše frodlja. »Nastila potrebuje se veliko pri kmetiji in zato mora gospodar vedno skrbeti, da nastila za domačo potrebo ne zmanjka,« je zapisal Scheyer leta 1869 ter se spraševal, ali bo kmet lahko iz gozdov dobival dovolj nastilja. Prepogosto in preveč intenzivno grabljenje listja naj bi negativno vplivalo na gozdna tla in drevesa, zato je Scheyer predlagal: »[Č]e pa boš hotel imeli gozd, moral boš, hočeš ali nočeš, jemati nastilo iz njega le po malem, to je, ne vsako leto na enem in istem prostoru.«⁶⁰¹ Tudi v *Novicah* so kmetje poudarjali svojo odvisnost od rednega steljarjenja in menili, da brez tega užitka ne morejo preživeti.⁶⁰² A ne le kmečki dopisniki, tudi ostali pisci so se v mnogih dopisih posvečali grabljenju stelje ali pobiranju listja za krmo.⁶⁰³

Prošnji ni bilo malo, a bistveno je bilo, ali je okrajno glavarstvo le-tem ugodilo. Odgovori na vse prošnje niso znani, kljub temu smo lahko dobili predstavo o tem, kako je postopalo glavarstvo v nekaterih primerih. V primeru, da je prošnji ugodilo, je k temu pripisalo še direktivo, kako naj užitkar/ji postopajo. Tako je glavarstvo županstvom natančno odredilo obdobje užitka, morebitno plačilo, odkazanje paše/sečnje dreves s strani okrajnega gozdarja ali način užitka (npr. samo s srpom žeti travo, pri vsakem brinu pustiti dve ali tri veje). Opozarjalo je, naj ne povzročajo škode, in opominjalo, da morajo spoštovati gozdno postavo. Razpolagamo torej z naborom prošenj, med katerimi imamo za vsako izmed preučenih obdobj drugačno povpraševanje po posameznih užitkih. Pri razlogih, ki so jih županstva navajala, prednjačita pomanjkanje najnujnejših dobrin za ljudi in živali ter strah pred požarom, saj se je denimo visoka trava v primeru suše posušila, in če jo je »kaki hudobnež« zanetil, potem je lahko nastala velika škoda. Najpogostejši razlog za prošnje je bilo torej pomanjkanje. In ravno potreba in pomanjkanje živinske krme sta bila po Valenčiču razlog, da pogozdovanje ni zajelo še večjega obsega.⁶⁰⁴

KAZNOVANJE GOZDNIH PREKRŠKOV

Gozdni prekrški na Krasu, ki jih je obravnavalo okrajno glavarstvo v Sežani, so dokumentirani tudi za 19. stoletje, vendar pa imamo šele za začetek 20. stoletja obsežen nabor kazenskih zapisnikov, ki omogočajo pregled nad gozdnimi prekrški in kaznovanjem, zato se bo naša analiza nanašala na slednje. Za obdobje

600 Prav tam, 51–52.

601 Perko, *Gozd lahko živi*, 86, nav. po Scheyer, *Navod*, 43.

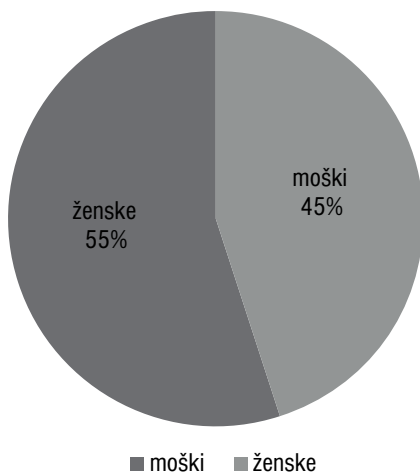
602 Perko, *Gozd in gozdarstvo*, 41.

603 Med drugim v *Novice gospodarskih, obrtnijskih in narodskih stvari*, 1870, št. 42; 1875, št. 7–13, 15–18, 23, 26; 1877, št. 45; 1879, št. 9; 1882, št. 48; 1893, št. 33.

604 Valenčič, *Gozdarstvo*, 458.

med letoma 1911 in 1915 imamo kar štiri različne formularje oziroma kazenske zapisnike. Največ kazni je odrejenih po obrazcu na treh straneh, in sicer v »Kazenskem zapisniku c. kr. okrajnega glavarstva v Sežani v prestopkih, ki jih kaznuje politična oblast«, ki je zapisan v slovenščini. Na prvi strani so zapisani podatki o prekrškarku (ime, priimek, starost, stan, bivališče) ter o prestopku (denimo »Prestopek, ki se ga dolži obtoženec storjen s tem, da sta nabrala in odnesla vsak 1 breme suhih vej«⁶⁰⁵). V enem kazenskem zapisniku so lahko obtožili tudi do tri prekrškarje, a za isti prekršek, kar pomeni, da so gozdno postavo kršili skupaj. Pri navedbi stanu so obkrožili, ali je prekrškar samski, poročen ali vdovec. V večini primerov so dodali še »poklic«, največkrat kmet/ica. V obdobju med letoma 1911 in 1912 najdemo v fondu Okrajnega glavarstva Sežana sedemindvajset kazenskih zapisnikov, ki so obtožili 51 prekrškarjev, od tega 23 moških in 28 žensk. Odstotek žensk prekrškaric je v teh zapisnikih torej višji od odstotka moških (graf 5). Pri tem gre omeniti, da so se med obtoženci krivosečnje dreves znašli zgolj moški, starejši od 20 let, le ženske pa so bile obtožene branja brstičevja brez dovoljenja. Ženske so kot glavne kršiteljice gozdne postave tako prevzemale vidno gospodarsko vlogo v družini, kar le še potrjuje tezo, da ženske niso bile omejene zgolj na vlogo matere in gospodinje,⁶⁰⁶ kot se je nekdaj sklepalo, temveč so aktivno sodelovale pri kmečkih in drugih opravilih, ki so pripomogle k družinski ekonomiji.

Graf 5: Odstotek moških in žensk prekrškarjev/ic v obdobju 1911–1912

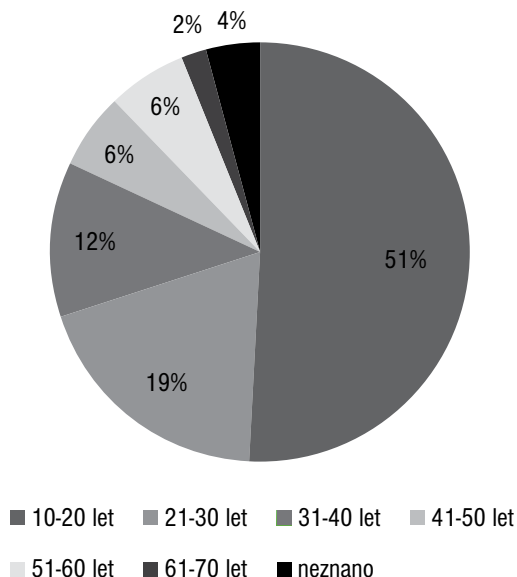

Vir: Statistika in graf sta vzpostavljena na podlagi arhivskih dokumentov: SI PAK 633, šk. 302, 358, 394

605 SI PAK 633, šk. 358.

606 O materinski, gospodinjski in zakonski vlogi ženske na Krasu z vidika kaznivih dejanj v 17. stoletju spregovori Zadel, »Ano črešnjo jo je ubil!«.

Graf 6: Starost prekrškarjev/ic v obdobju 1911–1912

Vir: Statistika in graf sta vzpostavljena na podlagi arhivskih dokumentov: SI PAK 633, šk. 302, 358, 394

Graf 6 prikazuje odstotek prekrškarjev v posameznih starostnih skupinah. Med prekrškarji so močno prevladovali mlajši od 30 let, ti so namreč predstavljali kar 70 odstotkov vseh prekrškarjev v tem obdobju. Socialno tipičen primer prekrškarjev so bili torej mladi ljudje, zlasti tisti, ki so se morda izločili iz gospodarstva svojih staršev, ki velikokrat ni imelo dovolj zemlje za preživetje razširjene družine.⁶⁰⁷ Štirinajst prekrškarjev je bilo mlajših od 16 let. Ti so se navzkriž z zakonom znašli zaradi branja suhih vej ali paše. V primeru, da je bil obtoženi mlajši od 11 let, je bil v zapisniku imenovan njegov/njen oče oziroma mati. Imamo primer oprostitve kazni in tudi odškodnine »zaradi mladoletnosti«, saj sta bila obtožena stara komaj 12 in 14 let, a to je zgolj osamljen primer. Starejše ženske prekrškarice so bile obtožene paše, nabiranja suhih vej ali brstičevja, starejši moški pa paše ter krivosečnje.

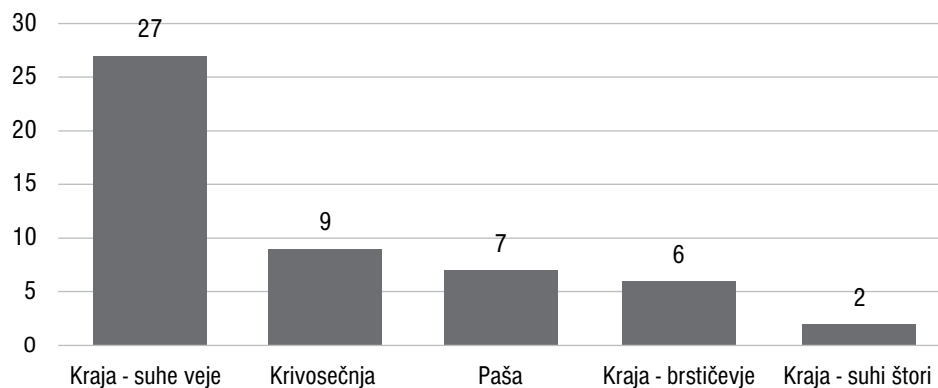
Med gozdnimi prekrški so se v tem obdobju znašli kraja suhih vej, brstičevja in suhih štorov, krivosečnja in paša. Kraja suhih vej je po številu prekrškov prednjačila pred ostalimi prekrški. V to kategorijo uvrščamo zapise, ki omenjajo pobiranje/nabiranje vej (suhih). Večinoma gre za krajo enega bremena vej, tj. 0,1 m³

⁶⁰⁷ Čeč, »Nisem kradel lesa«, 30.

drv. V veliko primerih poudarjajo, da gre za krajo borovih vej. Čečeva za primer Ribnice denimo omenja, da so najbolj prebrisani prekrškarji izpostavljali, da so pobirali zgolj tiste veje, ki jih je odlomil veter, saj so imeli za pobiranje teh dovoljenje.⁶⁰⁸ Dobro desetletje preden so naši kraški prekrškarji lomili in sekali veje, so v *Novicah* takole zapisali o lomljenju in sekanju vej: »Kazni vreden je vsak, kdor lomi ali seka veje za kurjavo. /.../ Da ni to gozdom v prid, vsak sprevidi. /.../ Ljudje niso zadovoljni samo s tem, kolikor jim gozdar more iz gozda dati, ampak si sami nedovoljno še več prisvojujejo.«⁶⁰⁹

V kategorijo krivosečnje poleg sekanja dreves uvrščamo primere, ko so prekrškarji lomili in sekali veje z dreves. V povezavi z nabiranjem vej za steljo se na Slovenskem omenja uporaba borovih, smrekovih in hojinih vej. Nadgozdnar Megušer je namesto tega priporočal spravilo žitne slame in grabljenje listja, maha, plevela ipd. v gozdu in na polju.⁶¹⁰ Po drugi strani pa je nemalo dopisnikov *Novic* tudi grabljenje listja odsvetovalo, češ da osiromaši gozdna tla in preprečuje nastajanje humusne zemlje.

Graf 7. Število obtoženih za posamezne gozdne prekrške med letoma 1911 in 1912

Vir: Statistika in graf sta vzpostavljena na podlagi arhivskih dokumentov: SI PAK 633, šk. 302, 358, 394

Na drugi strani omenjenega zapisnika so »priznanje ali opravičba zatoženca« in izjave prič ali strokovnjakov v prid ali zoper obtoženca. Zelo povedni so zagovori obtoženih, ki so sicer v veliki večini priznavali prekršek ter ob tem velikokrat prosili »milostne sodbe«. Včasih pa so pripomnili tudi kaj v svoj prid

⁶⁰⁸ Prav tam, 29.

⁶⁰⁹ Padar, O gozdnem varstvu.

⁶¹⁰ Megušer, Ali zares naši kmetovalci ne morejo brez hoje za nasteljo izhajati?.

(npr. »živina je ušla«, »bral le suhe veje«). Izpostaviti gre, da se je v opravičilo za prekršek poudarjalo socialno stisko in pomanjkanje. Tako se je 47-letna kmetica iz Coljave v obtožbi kraje suhih vej zagovarjala: »Ker imam 8 otrok in malo premoženja, sem kakšen krat poslala otroke brat drva.«⁶¹¹ Med pričami so se velikokrat pojavljali starši otrok prekrškarjev in gozdni čuvaji.

Na tretji strani zapisnika beremo o vsebini in dnevu razsodbe, označbi prestopka, čemur je sledil uraden podpis. Na začetku so navedli razsodbo, tj. se oprosti ali je kriv, čemur je sledila navedba, po katerem zakonu je obtožen (npr. »62 gozd. zak.«). Nato so zapisali višino denarne kazni in ali je dopuščena možnost, da slednjo obtoženi poplača z zaporno kaznijo. Pri višini denarne kazni je dopuščena možnost izbire, ali gre denar v prid okrajne bolniške blagajne, ubožnemu zalogu, c. kr. komisiji za pogozdovanje krasa ali pa c. kr. zalogu za vojaško takso. Deli obrazca, ki v določenem primeru niso bili relevantni, so bili preprosto prečrtani. Zatem je bila določena višina stroškov kazenskega postopka in izvršitve kazni. V primeru, da kazni ni bilo, je bila navedena višina odškodnine. Potem so bili objasnjeni tudi roki za pritožbo na razsodbo, ki so jo morali obtoženi vložiti na c. kr. namestništvo v Trstu v 14 dneh zoper odškodnino. Če so se pritožili nad kaznijo, so imeli 24 ur za prijavo in tri dni za utemeljitev pritožbe (od dneva vročitve razsodbe). Na koncu dokumenta je bil še uraden podpis c. kr. okrajnega glavarstva Sežana (datum in kraj). Najpogostejši prekršek je bila torej kraja suhih vej, ki se je povečini kaznovala zgolj z odškodnino. Pomembno pri določitvi odškodnine je bilo, ali je obtoženi nabiral suhe veje s tal ali pa so bile veje še zelene in jih je lomil ali celo sekal z dreves. Slednje gre že umestiti v kategorijo krivosečnje, polega tega je bilo to kaznovano z višjo odškodnino (npr. 52 vinarjev). Obtoženi kraje suhih vej so povečini plačali odškodnino 30, nekateri 18 vinarjev. Za krajo brstičevja je bilo odrejenih 30, za krajo suhih štorov pa 70 vinarjev odškodnine. Kjer se obtoženega ni kaznovalo z globo, temveč je plačal le odškodnino za storjeno, je v zapisniku, kjer je bilo treba označiti, ali je oseba kriva ali se jo oprosti, označeno, da se osebo oprosti. Včasih so zapisali, da se prekršek »kaznuje z odškodnino« ali »se kaznuje z ukorom«. Pomemben podatek pri določitvi kazni je tudi, ali je imel obtoženi na zemljišču užitno pravico. Za prekršek krivosečnje dreves se je odredila globa (denimo 1 krona, 15 vinarjev ali pa 2 kroni, 99 vinarjev). S slednjo je primerljiva kazen, ki je bila predpisana za pašo brez dovoljenja. Pri zadnjih dveh prekrških se je pogosto kombiniralo plačilo odškodnine, stroške kazenskega postopka in globo. Za pašo koz so plačali nižjo kazen (denimo 93 vinarjev) kot za pašo govedi (denimo 1 krono, 56 vinarjev; 2 kroni, 34 vinarjev; 2 kroni, 76 vinarjev). Pri tem je bilo ključnega pomena, koliko glav se je paslo, kakšna živina se je pasla, koliko dni so pasli ter na kakšni parceli

611 SI PAK 633, šl. 358.

so se pasle (borov nasad, občinski gozd, na zavarovani parceli davčne občine). Prekrškarji so bili v naših kazenskih zapisnikih z začetka 20. stoletja kaznovani s poplačilom škode ter denarno ali pa zaporno kaznijo. Zgolj kot zanimivost gre omeniti gozdne kazni izpred nekaj stoletij (iz 16. stoletja) na Krasu, med katerimi se omenjajo zapor ob kruhu in vodi za nekaj dni ter tudi telesne kazni.⁶¹²

Gozdni redi in drugi predpisi, ki so predpisovali gozdne kazni, so naleteli na težave, med katerimi se za obdobje do 19. stoletja omenjajo velika samovoljnost prebivalstva (zaradi socialnih razmer in borbe za preživetje) ter pomanjkljiv gozdni nadzor.⁶¹³ Gozdni redi in predpisi so tudi pred 19. stoletjem ostali skoraj brez učinka, eden izmed razlogov za to je bilo pomanjkljivo nadzorništvo.⁶¹⁴ Neučinkovitost gozdnih redov se kaže v pogostosti gozdnih odlokov s ponavljajočimi se določbami.⁶¹⁵ Kot odgovor na neupoštevanje gozdnih redov so nekateri (denimo Anton I. Rudež iz Ribnice) želeli vpeljati telesne kazni, ki bi vzbudile »večji hrup in strah« kot zapor ali javna dela. Spet drugi (denimo Entnersfeld) so razmišljali v smeri večanja denarne kazni za vsak naslednji prekršek. V primeru, da tudi visoke denarne kazni ne bi zalegle, pa naj bi se zemljiška gospoda zatekla k telesnim.⁶¹⁶ Kazni, ki jih je zakonodajalec predvidel, naj bi bile prenizke, da bi prebivalstvo resnično odvrnilo od gozdnih prestopkov. Gozdarski inženir Konrad Rubbia si je zato odkrito prizadeval, da bi vsaj za najhujše prestopke in namerna poškodovanja nasadov poleg denarnih kazni uvedli tudi zaporne, saj denarja od ubožnega prebivalstva največkrat sploh ni bilo mogoče izterjati. Zakon je v skrajnih primerih sicer predvidel tudi možnost razlastitve posestnika, vendar je veljalo, da bi tako kaznovanje vzbudilo med prebivalstvom odpor do pogozdovanja.⁶¹⁷ Tudi med svojimi viri najdemo nekaj primerov prekrškarjev, ki niso bili zmožni plačati gozdne kazni. V kazenskih zapisnikih so v takih primerih poudarjali socialno stisko ter da je »odškodnina neiztirljiva«. Med nezmožnimi plačevanja kazni na Krasu so bili denimo hlapci. V takih izrednih primerih so že v zapisniku določili zaporno kazen (do 72 ur) namesto odškodnine ali denarne globe. Tako je odločanje o načinu kazni pogojeno z olajševalno okoliščino – stisko. Če se je določila denarna globa, obtoženi pa je ni zmozel poravnati, so županstva prosila okrajno glavarstvo za pretvorbo v zaporno kazen ali pa kar oprostitev.⁶¹⁸ Namreč, vse od izdaje *Constitutio criminalis Carolina* (1532) je obstajal v kazenskem pravu člen, ki je omogočal spregled kaznovanja kraj, ki so bile storjene

612 Valenčič, Nekdanji deželnoknežji gozdovi, 240.

613 Bončina, Kozorog in Perko, *Začetki načrtnega gospodarjenja*, 21.

614 Valenčič, Nekdanji deželnoknežji gozdovi, 247.

615 Smole, Gozdni redi in zakoni, 155.

616 Čec, »Nisem kradel lesa«, 21.

617 Rubbia, *Petindvajset let pogozdovanja*, 22–26.

618 O omiljenju gozdne kazni zaradi revščine v 16. stoletju (v deželnoknežjih gozdovih) tudi Valenčič, Nekdanji deželnoknežji gozdovi, 234–35.

iz stiske, revščine, uboštv.⁶¹⁹ V naših primerih so županstva nagovorila okrajno glavarstvo v imenu teh revežev, kar pomeni, da so bodisi sočustvovala z njihovo stisko bodisi dojemala kazen kot nepotrebno. Na ta način so lokalne oblasti deloma odločale o usodi revnih prekrškarjev. Zanimiv je primer prekrškarja iz Svetega (Suta), ki je bil leta 1876 obtožen paše na tujem zemljišču. Dve priči sta trdili, da je obtoženi varoval živino na tujem zemljišču, kar pa je obtoženi zanikal. Poleg tega »je pri ljudeh v slabem spominu, da on če le mora svojo živino po tujmu sveti pase«. Županstvo ga je po poljski postavi kaznovalo z dvema goldinarjema, nakar se je obtoženi pritožil na okrajno glavarstvo. Županstvo je kasneje prosilo glavarstvo, naj njegovo pritožbo zavrne.⁶²⁰ Županstva so prosila milostne sodbe za reveže, ki niso zmogli plačati kazni iz stiske. V zgornjem primeru je županstvo prosilo nemilosti za prekrškarja, ki je zavedno delal škodo drugim in je ni želel poravnati, svojega prekrška ni hotel priznati in s tem početjem končati. Prekrške so po večini prijavljali čuvaji, ki so bili določeni iz vrst lokalnega prebivalstva. Potemtakem lahko presodimo, da je bila njihova solidarnost⁶²¹ do prekrškarjev iz stiske majhna ter da jim prekrška niso spregledali, čeprav so vedeli, da so bili morda v eksistencialni krizi. Po drugi strani pa ne vemo, koliko takih prekrškov so mogoče spregledali, saj o teh seveda nimamo zapisov. Posameznik, skupnost in sodni organ so različno dojemali prekrške iz stiske. Čečeva omenja tudi, da se nekateri prekrškarji iz stiske takih prekrškov niso sramovali.⁶²² Taka je bila denimo prej omenjena 47-letna kmetica iz Coljave. Med razlogi za nezmožnost plačevanja so v kazenskih zapisnikih omenjeni siromaštvo, pomanjkanje, velika družina in visoki davki. Iz županstva Stomaž nam je znano pričanje prekrškarja iz Baše (1882):

»Glede pa, da ker zaradi slabih letih je veliko boštvo in zelo pomankanje denara, da ni podpisanemu, pri vsi svoji dobri volji, nikakor mogoče brez velike škode prisojeno kazen plačati; kajti nima ničesar kaj prodati, da bi denar napravil, drugače, ko da bi prodal kmetiji neobhodno potrebnih žvinčet.«

Obtoženec je bil zaradi gozdnega prekrška obsojen na kazen 20 goldinarjev ali pa 4 dni zapor. Okrajno glavarstvo je na njegovo prošnjo odgovorilo: »[I]z vzrokov tukajšne razsodbe ni uslišalo to pritožbo. Naročuje se vam torej, da omenjeno globo 20 gold. v ogib eksekucije v 8 dneh semke odrajtate.«⁶²³ V podobni stiski je bil prekrškar iz Škrbine (1885):

»Ponižno podpisanega razmere so v materjalnem oziru zelo neugodne. Obila družina prizadeja mu ogromne stroške, katere komaj in zveliko težavo ter samo-

619 Čeč, Družbena percepcija, 246.

620 SI PAK 633, šk. 205.

621 O solidarnosti v ruralnih okoljih gl. prav tam.

622 Prav tam, 257.

623 SI PAK 633, šk. 211.

zatajevanjem pokriva. Tudi državni in občinski davki, kakor tudi drugi izdatki delajo ponižno podpisанemu silne zadrege, in sicer leto za letom večje, brez da bi zato gospodarski /.../ dohodki množili se. Vrhu slabih letin, naklonila se mi je še imenovana globa 10 gold /.../«

Obtoženi, kriv paše brez dovoljenja, je škodo že poravnal, za poplačilo denarne kazni pa ni uspel nabrati dovolj denarja, zaradi česar je prosil okrajno glavarstvo, če mu lahko to spremeni v zaporno. Okrajno glavarstvo je odgovorilo, da te prošnje »uslišati ne more, ker taka sprememba je le na podlagi eksekutive neizirljivosti dopuščena«. ⁶²⁴ Mogoče obtoženi le ni bil tak revež kot navaja. Prekrškar je pri iskanju sočutja izpostavljал veliko družino, ki jo je dolžan preživljati, ter splošno materialno in denarno krizo, na katero sta močno vplivala slaba letina in neprestano višanje davkov. A kot vidimo, je bilo njegovo navajanje dejanskega stanja ali pa morda »pihanje na dušo« z namenom znižanja oziroma spremembe kazni neuspešno. V kazenskih zapisnikih, ki smo jih analizirali, so za gozdne prekrške predpisovali poplačilo odškodnine, denarno kazen in zaporno kazen (do 4 dni). Telesna kazen se ni omenjala nikjer. V začetku 20. stoletja, natančneje leta 1915, so se vsi prekrški (31) nanašali na krajo drv (eno breme suhih borovih vej). Tega oblasti niso kaznovale, temveč so jim le odvzeli ukradeno. Čečeva odvzem lesa in orodja omenja kot eno izmed kazni v prvi polovici 19. stoletja (v Ribnici). Poudarja, da je bila denarna kazen namenjena zgolj premožnejšim, poleg le-te pa navaja še telesno in zaporno kazen. ⁶²⁵ Sklepamo lahko, da je bil pri nas odvzem ukradenega mišljen za manjše prekrške, ki so jih storili najbrž revnejši prebivalci.

Prebivalec Krasa je že na podlagi prvih majhnih nasadov črnega bora razumel, da bo v primeru večjih tovrstnih nasadov močno ogroženo pašništvo, kar je bilo deloma tudi razlog za njegovo nasprotovanje. ⁶²⁶ Časopis *Edinost* se je že v 80. letih 19. stoletja jasno postavil na stran kraškega kmeta: »[S]e pa kmetu s tem jemlje še najboljše pripomočki za živinorejo, katera je edina podpora kmetu, ki se z vednim kopanjem jam muči ter nadleguje in sili, da si sam mora svoja zemljišča kvariti in potrebne užitke kaziti.« ⁶²⁷ V devetdesetih letih v *Edinosti* beremo:

»V domišljiji, da je treba svet po sili napraviti lepši, nego je, preganja se človek. In ako se človek upira temu, potem pravijo, da je prebivalstvo nasprotno zdravemu napredku. Tako podtikanje, gospoda moja, moram odločno zavrniti v imenu onega ubogega, pridnega in lojalnega prebivalstva. /.../ Da pri eventualnem ogledovanju pokažejo na lepe uspehe, prisiljeni so javni organi, pogozdovati ravno tam, kjer bi gozd rasel sam ob sebi, ali tam, kjer je nekaj boljša paša, od one, kjer bi bilo

⁶²⁴ SI PAK 633, šk. 223.

⁶²⁵ Čeč, »Nisem kradel lesa«, 24.

⁶²⁶ Scharnaggl, *L'conomia forestale*, 95–96.

⁶²⁷ *Edinost*, 29. 6. 1881, S kraškega roba.

umetno pogozdovanje neizogibno potrebno in na svojem mestu in na čemer bi bilo prebivalstvo hvaležno.«⁶²⁸

Časopis *Edinost* je poudarjal, da še tako plemenita ideja, kot je pogozdovanje, ne more opravičevati stradanja med prebivalstvom.⁶²⁹ Kmet se pogosto torej ni oziral na gozdno postavo in kot enega izmed razlogov za to gre prav gotovo uvideti boj za preživetje. V *Novicah* so leta 1883 zapisali: »Ako enakega nesrečnika opozoriš na gozdno postavo, na dotične uredbe, po katerih je tako delo kaznjivo, pravi: Naj se zgodi, kar hoče, jaz moram rešiti sebe in družino, da nas ne poženejo po svetu.«⁶³⁰ Bistvo pravnih definicij prekrška (zločina) iz stiske sta predstavljala dva pravno varovana interesa, ki sta se izključevala, saj je uresničitev enega pomenilo kršenje drugega. Gre za navzkrižje potrebe po varovanju premoženja in potrebe po preživetju. Še v 19. stoletju so se spraševali, ali ima družba pravico, da pred pravico do varovanja premoženja postavi pravico do preživetja (kot je to omogočala CCC iz leta 1532).⁶³¹ Kmetje so si z gozdovi pomagali tudi v primeru zadolženosti in visokih obresti oderuhov. Najprej so ponudili oderuhu svoj del gozda za sečnjo, potem pa so mu velikokrat prodali kar posestvo.⁶³²

Kazenski zapisnik, ki smo ga analizirali, je po navadi (a ne vedno) spremljal »Lista mensile delle contravvenzioni contro la sicurezza della proprietà boschiva e delle contravvenzione forestali scoperte della sottoscritta guardia boschiva nel mese di ...; Mjesečni izkaz o prekrškarjih proti sigurnosti šumskog lastništva i o šumskih prestopcih, koji bijahu opaženi od pidpisanoga šumskoga čuvara tekem meseca ...«. Glavni vsebinski razliki med tema zapisnikoma sta dosledna navedba kraja prekrška (denimo »v borovi nasadbi Jerovca p. št. 624/1, ki je last davčne občine Veliki Dol in spada v pogozdovalni kataster«⁶³³) in navedba, kdo je prekrškarja »zasačil«, to je bil po navadi čuvaj. V letu 1915 smo priča tudi dvema novima tipoma obrazca v nemščini.⁶³⁴ Kazni se zdijo prenizke, da bi kraško prebivalstvo v boju za preživetje odvrnile od kršenja gozdnih predpisov. Zaradi omejevanja užitkov so se v obdobju pogozdovanja Kraševci znašli v stiski. Najprej je oblast obljubljala, da bo prepoved paše omejena zgolj na obdobje od deset do dvanajst let, vendar se je nato izkazalo, da bo moralo biti to obdobje znatno daljše. Omejeno je bilo tudi grabljenje listja in trave, in sicer enkrat na tri leta z lesenimi (ne železnimi) grabljami. Sečnja je bila seveda prepovedana.⁶³⁵ Uporabniki gozdov in oblast so se znašli vsak na svojem bregu. V celotnem evropskem prostoru

628 *Edinost*, 28. 6. 1894, Naše poljedelske razmere.

629 Remec, Črni bor, 52.

630 *Novice gospodarske, obrtniške in narodne*, 1883, št. 23.

631 Čeč, Družbena percepcija, 243, 157.

632 Perko, *Gozd lahko živi*, 63.

633 SI PAK 633, šl. 358.

634 SI PAK 633, šl. 395.

635 Remec, Črni bor, 53–54.

se je v 18. in še bolj v 19. stoletju razvil konflikt med gozdarji in pastirji glede uporabe gozdov. Na koncu so povsod zmagali gozdarji, saj sta jih podpirala administrativni državni aparat in ideologija sloja lastnikov. Težnje gozdarjev so bile usmerjene proti tradicionalnim oblikam gospodarjenja z gozdnimi viri, ki so opredeljene s konceptoma »večnamenski obdelovalni sistem« in »integralna ekonomija gozda«. ⁶³⁶

SKLEP

Z zakoni za pogozdovanje in drugimi gozdnimi ukrepi se je upravičencem omejilo ali prepovedalo užitke na gozdnih, zaščitениh, zasajenih in za pogozdovanje namenjenih zemljiščih. Čeprav naj bi za pogozdovanje izbirali slabša zemljišča, ki za tamkajšnje prebivalce niso bila bistvenega pomena, smo ugotovili, da so bila za njih še tako zanikrna zemljišča pomembna, saj so okrajno glavarstvo vztrajno naprošali za različne užitke. Celo trnje, robidovje, brinje ter suho listje je imelo ekonomski pomen za ljudi. Te prošnje so najpogosteje povezovali in upravičevali s pomanjkanjem dobrin in bojem za preživetje. Pri prekrških opazimo, da je prevladovala kraja suhih vej. Kmetje so se ob pomanjkanju pašnih površin najbrž srečevali z dilemo, ali prodati živino, ki je niso mogli prehraniti, ali prekršiti gozdno postavo? Rubbia poudarja, da je bilo med letoma 1887 in 1911 obravnavanih 567 prestopkov, od tega je bilo kar 370 primerov nedovoljene paše v nasadih. ⁶³⁷ Potemtakem nam je jasno, kako so se kmetje odločali v omenjeni dilemi. Za revnejše obsojence so že v kazenskem zapisniku odredili zaporno kazen namesto denarnega plačila odškodnine ali globe. Ostalim je bila predpisana denarna kazen. Z zmanjšanjem obsega zemlje, od katere je kmet živel, gre torej povezati gozdne prekrške na pogozdovanih površinah. Pogozdovalne in ostale gozdne prepovedi in omejevanje v tem času so se odražali v socialni stiski kraškega kmeta, o kateri pričajo prošnje in prekrški. Vendar pa gozdni redi in prepovedi že stoletja pred tem niso imeli večje teže in uspeha. V vsakem obdobju lahko iščemo drugačne in enake krivce za kršenje gozdne postave. Človek je iz gozda pridobival različne življenjsko pomembne dobrine, ne le les. V gozdu se je pasla živina, nabiral je hrano, pobiral je listje za krmo in steljo. ⁶³⁸ V sodobnem času kmet ni več nujno odvisen od gozda, včasih pa je bilo kmetijstvo v nerazdružljivi navezavi z gozdom. In če vzamemo v ozir, da je večina prebivalstva živela od slednjega, je pritisk na gozdne vire razumljiv.

⁶³⁶ Panjek, *Kulturna krajina*, 104–05.

⁶³⁷ Remec, *Črni bor*, 55.

⁶³⁸ Perko, *Gozd lahko živi*, 81.